

**ЮГОЗАПАДЕН УНИВЕРСИТЕТ
„ НЕОФИТ РИЛСКИ ”**

**ПРАВНО-ИСТОРИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ
КАТЕДРА „ИСТОРИЯ”**

АНТОН ГЕОРГИЕВ ВЕНЕВ

**РЕГИОНАЛНИ ПОЛИТИКИ НА СОЦИАЛИЗМА
В БЪЛГАРИЯ И ЮГОСЛАВИЯ : РЕГИОНИТЕ НА
КЮСТЕНДИЛ И КУМАНОВО
1948 – 1963 Г.**

АВТОРЕФЕРАТ

НА ДИСЕРТАЦИОНЕН ТРУД

*За присъждане на образователна и научна степен
„Доктор”*

Научна област: 2. Хуманитарни науки

Професионално направление: 2.2. „История и археология”

**Научен ръководител:
Доц. д-р Кристина Попова**

**Благоевград
2025 г.**

I. Обща характеристика на дисертационния труд

I.1. Актуалност на темата

Темата на дисертацията „Регионални политики на социализма в България и Югославия: регионите на Кюстендил и Куманово 1948 – 1963 г.“ е актуална в условията на посткомунистическото развитие на регионите и обособяването през 1992 г. на Република Македония, в миналото – дял от комунистическа Югославия в самостоятелна държава.

Вследствие на периферното си географско положение, което е далеч от икономическия център на Европа, Северна Македония и България не могат да пренебрегнат значението на трансграничните отношения. Тези територии от двете страни на западната граница на България, все още са по-слабо развити, считат се за региони в неравностойно положение и с ниски възможности, ниска гъстотата на населението, изолирани по отношение на икономическия и политически център на съответната страна, лоша инфраструктура – транспорт и комуникации, по-слабо развито предоставяне на социални и търговски услуги. Въпреки всички очаквания, досега не се наблюдава икономическо съживяване, предизвикано от трансграничното сътрудничество.

Можем да споменем, че регионалното съзнание или регионалните настроения, понякога наричани „регионализъм“, съществуват в повечето части на света и определено не намаляват в развитите страни. Това може да се изрази в социален и политически протест срещу огромната власт и влияние на някои привилегирани региони на страната, или срещу определени решения на централните държавни органи.

Дори когато живеят в безличната среда на голям град или на отдалечени места, хората обичат да запазят връзките си с мястото на раждане, и останалите членове на семейството си, или просто да запазят определен спомен, а това от своя страна насърчава чувство за регионално съзнание и регионална принадлежност. Именно поради тази причина движенията към децентрализация на важни правителствени функции и акцентът върху регионалното развитие, политики и инициативи имат по-силно значение, отколкото обикновено се предполага.

Тази тема е важна и с оглед на бъдещото присъединяване на Република Северна Македония към ЕС, а с това и на нарасналите възможности за разширяване на сътрудничеството, познанието и връзките във всички сфери на обществения живот. Кюстендилски и Кумановски регион са два съседни региона, единият в България, другият в миналото, в рамките на Югославия, а понастоящем в Република Северна Македония.

I.2. Хронологически рамки

Темата обхваща един период от около 15 години, от втората половина на 1948 г. до края на 1963 г. Началната година (1948) бележи началото на конфликта между Сталин и Тито, с което Югославия започва своя самостоятелен път към социализма, но тази година е знакова и диференцираща и за България. На 4 декември 1947 г.

ВНС приема новата „Димитровска“ конституция. В нея влизат такива изменения като демократичен централизъм, ръководна роля на представителните органи, „социалистическа законност“ и др. През 1948 г. приключва и т.нар. период на „народна демокрация“, а в края на годината V конгрес на БРП /к/ заявява целите за изграждане на социализъм по модела на СССР. Разбира се, не могат да се изключат от разглеждане и предходните години след края на Втората световна война, когато в двете страни властта е поета от правителства, доминирани или комунистическите партии.

Горната граница – 1963 г. е общо взето условна, но за избора ѝ има няколко причини. Към началото на 60-те години на XX в., завършва периода на мобилизационния социализъм в неговата сталинска версия, а заедно с това – оформянето на обществена система от социалистически тип. Според много изследователи основите на индустриалното съвременно общество в Източна Европа са заложили в продължение на първите 15–20 следвоенни години. Именно в тези години се извършва ускореното скъсване с миналото и преход от аграрно към индустриално общество. През 1961 г. е издигната Берлинската стена, още един символ за разделението на Европа на две противопоставящи се части. В началото на 60-те години на XX в., подобно на останалите социалистически страни България се е променила радикално. Началото на едноличното управление на Тодор Живков се датира от 1962 г., когато в неговите ръце се оказват съсредоточени, както партийната, така и висшата държавна власт. На следващата година българското държавно ръководство, което следва стриктно съветския модел сериозно започва да обсъжда възможностите за доброволно вливане на България в СССР.

Югославия през 1963 г. приема нова конституция с която се засилват тенденциите на самостоятелност на републиките. Според нея държавата трябва в бъдеще да отмира и поради тази причина трябва да се ограничава монопола ѝ. След VIII конгрес (1964) на СЮК започва широко обсъждане на националните проблеми. Налице е готовност за реформи и в партията и в обществото там, корекции на югославския социализъм, преди всичко в областта на икономиката, политическите отношения между републиките и центъра, както и демократизация на партията. Всичко това дава основание да се постави 1963 г., като отграничаваща в развитието на социализма в двете страни.

I.3. Цели, задачи, методология

Дисертационният труд има за цел да осветли формите, съдържанието и механизмите на регионалната политика през началните години на изграждане на социализма, осъществявани и изпълнявани от централните и местни органи в Кюстендил и Куманово, спрямо първоначалните намерения и цели, както и резултатите от реализирането на тези политики в двете страни и региони.

Основната изследователска теза, застъпена в настоящия труд е, че политиките за регионално развитие предприети или наложени през времето на построяване на социализма, в България и в Югославия, независимо от разликите са в основата на

изоставането и диспропорциите в развитието на двата региона, което продължава и до днес.

За осъществяването на посочените цели настоящето изследване си поставя следните задачи:

- Да бъдат открити основните етапи в развитието на социализма в двете страни и региони в изследвания период.

- Каква е регионалната политика в Югославия и съществува ли такава в България, както и да се анализират тези политики и техните резултати в икономиката, селското стопанство, образованието, културата и здравеопазването в двата изследвани региона.

- Да се покажат общите проблеми, както и спецификите в двете съседни страни и особеностите на техния опит в изграждането на социалистическо общество, разликите и модернизацията в двата региона.

Основните методи, използвани в настоящия труд са исторически метод, анализ и синтез, метод на сравнение, метод на класификация и метод на обобщаване. Историческият подход, необходим за всяко историческо изследване, е използван в настоящото съчинение, за да постави разглеждания проблем в конкретни хронологични рамки, в които да бъде проследено неговото историческо развитие. Методът на сравнение е използван за анализ и сравнение на събития, явления и процеси, тяхното влияние и резултати и извеждане на общото и на специфичното, сходното и различното при анализирания събития, явления и процеси. Методът на обобщаване се използва, за да бъдат направени изводи на базата на преход от единичното към общото. В дисертацията са използвани историческа литература, статистически данни, местна преса от изследваните региони и краеведски трудове на местни жители.

I.4. Използвани източници

По темата има публикувани значителен брой материали, като това изисква внимателна селекция и избор. Съществува значителен масив документи в архивните системи отговарящи за двата региона. Използвани са фондове на Централния архив на БКП, архиви на министерството на земеделието и търговията, промишлеността и труда. От архива в Кюстендил на Окръжния и Околийския комитет на БКП-Кюстендил и Станке Димитров (Дупница) , на Градския комитет на Кюстендил и Ст. Димитров, Околийския народен съвет на депутатите на трудещите се – Кюстендил, Краеведчески изследвания на Кюстендилско. От поделението на архива в Куманово – Околийски народни одбори – Кратово, Крива Паланка и Куманово, както и архив на Собранието на град Куманово. Освен това много информация се съдържа и в периодичния печат: вестници, списания и рекламни материали. Местни вестници и издания, като в. „Кюстендилско дело“, „Народно дело“, „Народна трибуна“ и „Наш вестник“ осветляват много събития от регионите. Използвани са спомени и автобиографии на участници в събитията на изследвания период – например спомените на Кирил Герасимов Михайлов за учредяване на ТКЗС в с. Слокощица, Кюстендилско и други.

I.5. Историография

Сред многобройните изследвания на историята на българския социализъм се открояват проучванията на Мито Исусов, Любомир Огнянов, Ивайло Знеполски, Михаил Груев, Искра Баева и Евгения Калинова, Владимир Мигев, Иван Еленков, Весела Чичовска, Милчо Лалков, Христо Мишков, Ангел Димитров, Ваня Иванова и др. Сред югославските изследователи на социализма в Югославия са историците Душан Биланджич, Бранко Петранович, Деян Йович, Бранко Хорват, Мария Обрадович, Ивана Добривоевич, Петар и Оливера Драгишич и други. С регионалната история се занимават Часлав Оич, Дижана Плещина, Райко Буквич и др. Македонските автори и македонската историография предизвикват много противоречиви мнения. Изследователи, които пишат за периода, който разглеждаме също така са Новица Веляновски, Никола Узунов, Саво Климовски, Лазар Лазаров, както и Виолета Ачкоска. Други изследователи които се занимават с тези въпроси са руските: Юрий Шахин с „Югославия на пути модернизации 1947 – 1961“, Владимир Кузнецевский – „Эволюция югославской концепции социализма“, унгарския икономист Янош Корнай, немската историчка Мари-Жанин Калич, френският историк, българист и балканист Бернар Лори, американският икономист и географ Джордж Хофман и др.

Краеведческите и местните публикации за двата региона са многобройни, но се нуждаят от критичен поглед. Особено важно и пътеводно е сравнителното проучване на сръбския изследовател Милош Тимотиевич „Модернизация балканског града (1944-1989) Компаративна анализа развоја Чачака и Благоевграда у епохи социјализма”.

I.6. Структура

Структурата на дисертацията е изградена върху основните проблеми на развитието на двата региона, като всяка отделна част включва и сравнителен анализ. Работата се състои от увод, пет тематично обособени глави, които конкретизират научния проблем, заключение, приложения, списък на таблиците и библиография. Уводът на дисертационния труд представя актуалността на темата, главните цели, задачи и методологията. Направен е историографски преглед по посочената тема. Първа глава разглежда социализмът в двете страни – България и Югославия. Показана е съветизацията като единен процес в страните където е наложен съветския модел, последвалия разрыв между СССР и Югославия, както и избистрянето, и създаването на новия самоуправляващ се социализъм. Разгледани са спецификите на регионалните политики в България и Югославия. Втора глава разглежда промените в административното устройство, политическото развитие и движението на урбанизацията в двата главни града Кюстендил и Куманово. Трета глава показва двата модела на индустриално развитие в регионите. Обърнато е внимание на нивото на стопанско развитие до Втората световна война, спецификите в национализацията на двете места, началото на политиките на социалистическа индустриализация хронологически по-рано в Куманово, а след това и в края на периода в Кюстендилско, както и развитието

на електрификацията, транспорта, строителството и търговията. В четвърта глава се изследва политиката на колективизация на земята в Югославия и в България и трансформациите в аграрното стопанство в двата региона. Последната пета глава се занимава с образователните политики и обществените промени в културата и здравеопазването през разглежданите години. В заключението са направени важни изводи за тези близо две десетилетия в двата съседни региона.

II. Съдържание на дисертационния труд

II. Увод

В увода последователно са разгледани актуалността и значението на темата и причините за избирането и. Представени са методологията, хронологията и периодизацията, изворовата база, като са разгледани последователно българската, македонската, югославската и останалата историография, архивите, както и избраната структура на дисертацията.

II.1. Първа глава. Социализмът в България и Югославия: историческо, политическо развитие и модели.

В първа глава се представя проникването на социалистическите идеи и създаването на социалдемократически, по-късно комунистически партии в двете страни. Разгледан е подробно и съветският общественно-икономически модел, като първооснова на режимите установени след Втората световна война. Първа глава включва пет параграфа, разглеждащи политическото развитие на регионите на Кюстендил и Куманово от края на войната до началото на 50-те години, когато започва налагането на самоуправленския социализъм и след това до края на разглеждания времеви отрязък.

1.1. Съветизацията на България и Югославия и примерът на съветския общественно-икономически модел

Промените в България и Югославия след края на Втората световна война и установените нови режими в тях обхващат всички сфери на функциониране на държавата и живота на обществото. Съветският (сталински) моделът на социализма и изобщо примерът на СССР изиграва важна роля в двете страни, допринасяйки за формирането на специфичните черти на социализма, като идеология, институции и норми на поведение. Наличието на тези общи черти, обаче не означава пълна идентичност. Всяка отделно взета страна притежава множество индивидуални характеристики.

1.2. Исторически аспекти на социализма. Проникване на социалистическите идеи на Балканите и политическо консолидиране на левия сектор в първата половина на XX век.

В България идеите на социализма проникват през 1880-те години и основите на организираното социалдемократическо движение се полагат

на 20 юли 1891 г. на старопланинския връх Бузлуджа. В земите на бивша Югославия социалдемократическите партии се създават също в края на XIX и началото на XX в. Най-напред, през 1884 г., се образува социалдемократическа партия в Хърватско и Славония. Две години по-късно в Словения се учредява Югославянската социалдемократическа партия (ЮСДП). През 1903 г. се провежда Първият конгрес на Сръбската социалдемократическа партия (ССДП). Оформят се социалдемократически групи и в Солун, Скопие и във Велес (1894), като групите в Македония са част от българското социалдемократическо движение по това време.

През първите десетилетия на XX век, партиите се развиват сравнително бавно, но притегателната им сила нараства по време и след Първата световна война. В годините до Втората световна война те са забранени през повечето години, като действат под политическото ръководство на Коминтерна в Москва. Придобитият нелегален политически опит ще им послужи през годините на Втората световна война при организирането на въоръжена съпротива. Важна особеност в България и Югославия, че още в първите месеци след Втората световна война, под въздействие на комунистическите партии, се оформя трайна система от привилегии за бившите партизани или т.нар. борци против фашизма, която се утвърждава в следващите десетилетия. Развива се ритуализиран държавен култ към комунистическите герои, като имената им се дават имената на предприятия, фабрики, кооперативи и училища; създадени са истории и къщи-музеи за тях. Живите участници заемат най-високите управленски, държавни и военни функции.

1.3. Политическо отделяне на Югославия от „Съветския блок”

През първите години след войната, Югославия се възприема в СССР като пример и първата от страните от Източна Европа, където основите на новата система се полагат чрез създаването на „народни комитети“ по време на Съпротивата. Но въпреки липсата на особено критично отношение към политиката на Белград, съществува една специална забележка, адресирана до югославското ръководство. Тя касае въпрос, който дори не е обсъждан по отношение на останалата част от съветския блок: желанието на един от източноевропейските комунистически режими да играе водеща роля по отношение на някои други съседни комунистически партии и „народни демокрации“. Такова желание противоречи на отстоявания йерархичен модел на Кремъл за система с един център в Москва. Но за отсъствието на всякакви намерения за дистанциране и несъгласие със СССР, говори фактът, че правителството на ФНРЮ отказва през юли 1947 г. да приеме помощта по плана „Маршал“. По този начин Югославия според Запада окончателно се определя към Източния блок държави. Югославия не е подготвена за идеологическо, политическо и икономическо дистанциране и конфликт със СССР.

В края на септември 1947 г. в Шкларска Поремба (Полша) се провежда съвещание на девет европейски комунистически партии, което създава нова

организация – Комунистическо информационно бюро (Коминформбюро). На него е утвърдена промяната на съветската стратегия. Разединението, което е резултат от по-голямата свобода при следването на „националните пътища“ към социализма, трябва да се ликвидира, ако Москва иска да запази своята сфера на влияние, която вече не е гарантирана от бившите съюзници. Сталин и висшето ръководство на съветската държава и партията решават в края на 1947 г. да предприемат решителни стъпки към подчиняване над своенравната Югославия. Само месец по-късно на 18 март 1948 г. към Югославия и Тито е отправено писмо с редица обвинения срещу него и югославското ръководство. Заедно с отзоваването на цивилните и военни специалисти от Югославия, изготвянето на писмото от 18 март свидетелства за решението на Кремъл да прибегне до радикални мерки за изолиране на югославското ръководство, включително използването на изпитан метод – изфабрикувани политически и идеологически обвинения. В следващите месеци конфликта се задълбочава, но СССР си осигурява подкрепата на всичките източноевропейски комунистически партии и на най-важните в Западна Европа – френската и италианската, както и китайската компартия. Конфликтът бързо довежда до дипломатическа изолация на Югославия. Отношенията ѝ със западните държави не са добри, а връзките със СССР и страните от „народната демокрация“ непрекъснато се влошават до есента на 1949 г., когато се прекъсват напълно. Вътрешната опозиция не се организира и бързо е задушена. Тя не може да нанесе удар, но такъв е възможно да дойде отвън. Вътрешното положение в Югославия по това време представлява доста противоречива картина.

При тези условия в ръководството на КПЮ възниква криза на политическите възгледи и разбирания. В резултат се активизира търсенето на нови идеи. Търсят се нови и специфични пътища за изграждане на обществените отношения, но се вземат и различни мерки за по-нататъшно укрепване на етатизма, както и за продължаващо праволинейно копиране на съветската система. Това включва усилване на държавния апарат, колективизация на селското стопанство и други мерки, които целят да препотвърдят посоката към изграждане на социализъм.

1.4. Социалистическото самоуправление в Югославия: идеология и осъществяване до Конституцията от 1963 г

В следващите месеци икономическият, политическият, идейният и пропаганден натиск върху Югославия нараства. Идейното разграничаване от сталинизма е едно от условията за успешно отстояване срещу външното давление. На югославските ръководители им се налага да вървят срещу мнението на самия Сталин, което за комунистическия мироглед е голямо предизвикателство. Югославското партийно ръководство започва активно да изучава и тълкува произведенията на Маркс, Енгелс и Ленин. Концепцията за самоуправление възниква във висшето ръководство на страната и партията, а когато я възприема лидерът и ръководител на партията и държавата – Тито, тя става задължителна. Идеята за работническо самоуправление, като форма на организация на отделни сфери от живота на югославското общество е предложена от прозренията и волята на няколко човека,

които са малка част от висшето ръководство на КПЮ. Това са Борис Кидрич, Едвард Кардел и естествено Йосип Броз Тито. Към тях трябва да прибавим и многочислена група от политически деятели, които основно разработват отделни аспекти от тази идея и прилагат в практиката на политическите и икономически отношения. Сред тях можем да посочим Владимир Бакарич, Велко Влахович, Светозар Вукманович-Темпо, Лазар Колишевски, Моша Пияде и др.

През 1949 г. в Югославия започват да се отбелязват сериозните недостатъци на принудителния планово-разпределителен модел на икономиката, необходимостта за освобождаване от прекомерната централизация на управлението и планирането, за субективизма и волунтаризма на ръководителите на различните министерства и ведомства. Все повече излиза на преден план идеята за съчетаване на плана и пазара за засилване на пазарните механизми и стимули в рамките на социализма. Теоретичните постановки, застанали в основата на реформаторския курс, са разработени през 1950 – 1951 г.

Истинската история на работническото самоуправление в Югославия започва с приетия на 27.06.1950 г. „Основен закон за управление на държавните стопански предприятия и висшите стопански организации от трудовите колективи“. Основен акцент в трансформацията на стопанския механизъм на Югославия е поставен на самоуправлението, както на ниво субект на производствена дейност, така и в регионален аспект. Истинска реорганизация на органите на властта, вдъхновено от новата „титовистка“ концепция се провежда през 1952–1953 г. Основните принципи на реформата накратко са формулирани в „четирите Д“ - демократизация, децентрализация, дебюрократизация и деестатизация. На фона на строежа на социализма в България и останалите социалистически страни в края на 40-те и началото на 50-те години на XX в. общественно-икономическите преобразования в Югославия в посока на концепцията „пазарен социализъм“ могат да се обозначат като своеобразна революция. През 50-те год. Югославия има изключително висок темп на развитие, така че тя е сред най-бързо развиващите се икономики в света. Друга характерна особеност е увеличението на трудовата дисциплина, за разлика от държавите в реалния социализъм, където тя в повечето случаи по това време е на ниско ниво въпреки лозунгите и призивите на партията. Сред работниците се създава впечатлението, че те вземат решенията и делата на предприятието или организацията, но това разбира се, е само на пръв поглед вярно.

В края на 50-те и началото на 60-те години на XX в. в Югославия се запазва тенденцията на намаляване на ролята на федеративната държава и увеличаване на ролята на републиките, регионите и общините в качеството си на самоуправленски единици. През 1961 г. е установена още по-голяма либерализация на цените, предприятията получават правото сами да определят цените на много стоки собствено производство.

С началото на икономическата криза от 70-те години и засилената глобална конкуренция „третият път“ на Югославия загубва своята привлекателност. Той все пак за западните общества действа като един вид необходим коректив. По

този начин там са приети много от исканията на работниците и се подкрепя социалната пазарна икономика, освен това се вземат мерки срещу по-радикални и хаотични промени. Югославският принос, е че нараства интересът към историята на отношенията на самоуправление в югославските предприятия, посредством чието изучаване и изводи може да се коригират проблемите за заетостта, социалната справедливост и демокрация в съвременните общества.

1.5. Политики за регионално развитие на България през изследвания период.

Регионалната политика в България няма дългогодишна практика на провеждане и използване. След 1948 г. плановата икономика заменя пазарната и важните решения са силно централизирани. Един дълъг период от развитието на социализма се характеризира с преобладаването на секторно или отрасловото управление. През този период в България регионалните планове са съставна част от цялостния национален план и тяхното изпълнение е задължително за различните партийни, и държавни организации и институции. Цялото социално-икономическо развитие се управлява от директиви за централно планиране.

Изграждането на тежка промишленост получава основен приоритет, като добивът на въглищата и другите енергийни източници, и производството на стомана и метали са силно разширени. Леката промишленост и инвестициите в инфраструктура особено транспорт, и жилища и индустриите ориентирани към потребителски стоки получават слабо внимание. Силно свързано с индустриализацията е и огромното усилие за увеличаване на добива и производството на жизненоважни вътрешни суровини. През първите петилетни планове капиталните инвестиции с предпочитание се насочват към регионите, които най-подходящо могат да допринесат за създаването на предприятия на енергетиката, металургията, машиностроенето и химическата индустрия. Това са според комунистическите власти основните части от материално-техническата база на социализма. Постигането на целта за относително изравняване на стандарта на живот в България, което е една от целите на социалистическата регионална политика, както я определя Ишван Бартке е възможно да се постигне само при относително равенство в пространственото разпределение на предприятията и производството. През 1959 г. започват регионални политики на децентрализация, които силно стимулират процесите на урбанизация. По-големият брой административни центрове – 28, довежда до значителна териториална деконцентрация на капиталовите инвестиции, дълготрайните активи, производство и услуги, както и значително изравняване на доходите и качеството на живот на регионално ниво. При почти всички нови окръжни градове се забелязва чувствително нарастване на заетите в промишлеността.

Преразпределението на правомощия и функции и вземането на решения на окръжно ниво създава и друг проблем за зависимост на развитието вътре в окръга от местните власти. В резултат на реформата съществуващите пространствени различия се прехвърлят на по-ниското общинско ниво, вместо да бъдат балансирани и премахнати.

1.6. Регионалната политика в Югославия (1948 – 1963).

Регионалният въпрос и политики във социалистическа Югославия не се явява само проблем на икономически разлики, а е свързан както с националните въпроси на съставлящите държавата народи, така също и на въпросите за организацията на държавата. Той също така изразява различните исторически влияния и произтичащата от това смесица от различни културни модели. Като наследство от своето минало, социалистическа Югославия наследява огромни различия между регионите, които също така се явяват социално-икономически специфики в развитието на отделните нации. Регионалното деление на Югославия се основава, както вече беше споменато, на политическото разделение на страната. В Югославия се обособяват осем икономически района.

Югославия е единствената страна в Югоизточна Европа, която от самото начало обръща внимание на регионалното развитие под формата на специална помощ и планиране на промишлени местоположения в своите официално определени неразвити региони.

В първия петгодишен план се посочва увеличение на инвестициите в стопанството на НР Босна и Херцеговина със 7 пъти, НР Македония – 8 пъти и НР Черна гора също 8 пъти.

Промените в икономическата система, които започват през 1952 г. предизвикват промени и в регионалната политика. Въвеждането на системата на самоуправление осигурява на предприятията свободно разпореждане с част от средствата си. Същевременно се увеличава участието и самостоятелността на по-ниските административни звена в управлението на бюджета и социалните фондове.

Последвалите годишни планове за развитие на републиките, околиците и общините в Югославия можем да разглеждаме, като регионални политики за развитие, съобразени разбира се, със федеративния обществен план. От 1953 до 1958 г. основната стратегическа цел на инвестиционните политики е да смекчи диспропорциите в икономическата област, като те се проявяват предимно между индустрията и селското стопанство, както и между производството на средства за производство и потребителски стоки

Въпреки усилията разликите между регионите в Югославия в началото на 60-те години не намаляват. Например, когато се измерва брутният вътрешен продукт на глава от населението, несъответствието в икономическото развитие между най-развятия регион Словения и най-слаборазвятия – Косово се увеличава между 1950 и 1960 г. от 3:1 на 5:1. Независимо от добрите намерения за развитието на слаборазвитите региони, методите и действията от предходните години не дават резултат.

II.2. Втора глава. Административно, политическо развитие и градоустройство на Кюстендилски и Кумановски регион 1945 – 1963 г.

Изяснена е еволюцията и развитието на административно-териториалното устройство на двата региона. Показано е политическото развитие на регионите на

Кюстендил и Куманово от края на войната до началото на 60-те години на XX в.

Урбанизацията, която е основна тенденция след Втората световна война, се отнася както в Югославия, така и в България през разглеждания период. Разгледано е развитието на Кюстендил и Куманово, като основни градски центрове на регионите. Изяснена е еволюцията и развитието на административно-териториалното устройство на двата региона

Параграф трети „**Административно развитие на регионите**” разглежда в 2 подпараграфа административното развитие на двата региона. В първия подпараграф „**Административни промени в Кюстендилска и Дупнишка (Станкедимитровска) околии 1945 – 1963 г**” се показва административното устройство и развитие на двете околии след края на войната. Направен е обзор на околийските народни съвети в Кюстендил и Станке Димитров, като там действат и градските народни съвети в посочените градове и селските народни съвети. През различни години на периода 1944 – 1958 г. в региона функционират 65 местни народни съвета. Много важно значение има създаването през 1959 г. на Кюстендилски окръг – в който се включват общините от досегашните околии: Кюстендилска и Станкедимитровска.

Вторият подпараграф наречен „**Административно устройство на Кумановски регион през 1945 – 1963 г.**” отново е избран същия времеви отрязък, но за съседния регион, чиято история е доста по сложна и с много промени. Кумановски регион включва различни територии в миналото. Следвоенното му развитие също е много по-различно от това в съседния регион. На първо място това е въпросът за северната граница за която има сериозни спорове със съседната република Сърбия.

Кумановски регион, който има в състава си в края на 1952 г. две околии – Кумановска и Кривопалянечка. След няколко години в 1955 г. започва и нова фаза в развитието на общината в Македония, което води и до промени в икономическата политика. Самият термин местно самоуправление е заменен с друг, наречен комунална система. Това е особена обществена система установена в този период в Югославия. В края на 1962 г., се формират 6 вместо 9 общини, като се премахнат общините Ранковце, Клечовце и Табановце.

Разглеждайки административното развитие на двата региона, виждаме големите различия в предходната им еволюция. Кюстендилски регион е обособен отдавна с двете си околии и влиза в Софийска област, а Кумановски Комуналната система е въведена в Кумановско в средата на 50-те години, докато в Кюстендил през 1959 г., е предприета административна реформа, поради урбанизацията и обезлюдяването на селата и политиката за ускорено икономическо развитие със заменянето на отрасловия принцип на управление с териториален.

2.3. „**Урбанизацията и градоустройство в Кюстендил и Куманово**” е представена в два подпараграфа. В първия са разгледани историческото и градоустройствено развитие на Кюстендил от римско време, когато става градски център до съвременността. Вторият подпараграф очертава разрастването

на Куманово като доста по късен град по времето на Османската империя, и през първата половина на XX в. В Куманово процесите на градски напредък и европеизиране се ускоряват след Първата световна война, когато Кралство Югославия инвестира в града. Социалистическата модернизация и за двата града настъпва след Втората световна война. Проблемите с индустриализацията, настаняването на мигрантите, безработицата през 50-те години, както и водоснабдяването и благоустройството са сходни.

II.3. Трета глава. Двата модела на индустриално развитие в регионите.

Трета глава разглежда индустриалното равнище на двата региона, мероприятията по национализацията, както и последвалите социалистически политики на индустриализиране, развитие на електрификация, транспортно строителство, търговия и потребление.

В 3.1. „**Икономиките на двата региона през първата половина на XX в.**” е показано стопанското развитие и ниво на двата региона преди Втората световна война.

Първият подпараграф „**Стопанството на Кюстендилски регион в началото на XX в. и след промените през 1944 г.**” разглежда еволюцията на икономиката в Кюстендилско до средата на XX в. За сравнително кратко време с местни и чужди капитали в Кюстендилско се построяват редица промишлени предприятия, които имат за цел преработката на предимно местни суровини. Построени са фабрика за картон и хартия, фабрика за вълнени прежди и няколко предприятия за преработка на плодове и зеленчуци. Създават се и започват работа и други по-малки предприятия, като мелници, дъскорезници, даращи, лимонадени, спиртоварни и прочие. Поставят се основите на въгледобивната промишленост и производството на електрическа енергия. Въпреки това, през този период до 1944 г. Кюстендилският край се развива слабо, незадоволително и едностранчиво в промишлено отношение. Независимо, че в Кюстендил и Дупница работят по няколко предприятия, основен елемент в стопанството на тези две най-големи селища остава занаятчийството. След преврата на 9 септември 1944 г. на територията на Кюстендилската и Дупнишката околии, съставляващи по това време пределите на Кюстендилски регион съществуват голям брой малки предприятия с физически и морално износена техника. По-едри и по-модерни са само предприятията на хранително-вкусовата промишленост. Предприятията са частни и кооперативни. Занаятчийското производство има все още важно значение в стопанския живот, но в 5-те занаятчийски кооперации са обединени малък брой дребни производители. Миннодобивната индустрия в района е представена от мини Бобов дол и други малки предприятия. От национално значение са тютюневите складове в които работят сезонно над 3000 души. През тези първи години след войната и тук се възстановяват предприятията, които не са пострадали сериозно, но поради липсата на много суровини и прекъсването на връзки все още развитието им е силно затруднено. Въпреки това се правят опити за модернизиране, окрупняване и увеличение на производството.

Вторият подпараграф **„Кумановски регион – икономическо състояние в Кралска Югославия и по време на Втората световна война”** представя стопанското развитие на Кумановско в състава на Кралска Югославия и по време на Втората световна война. Там държавата и особено общините започват да създават някои индустриални предприятия на територията на Вардарска Македония. Това се отнася за отраслите на тютюневата индустрия и сферата за добив на електроенергия. В Куманово се развива и керамичната промишленост, също така мелничарската, отворена е фабрика за бира и производство на лед – филиал на фабриката в Скопие, като развитие търпи и банковото дело – през 1922 г. е открита Кумановска търговско-индустриална банка. Както в съседния Кюстендилски регион, тютюнът има водещо стопанско значение и първото истинско индустриално предприятие в Куманово е Тютюневият монопол. Сградата в която е настанен той датира от 1932 г. Също така още в 1926 г. е изградена топлоелектрическа централа, която осигурява електричество за града и околните села. Съществуват и две автоматични мелници и две примитивни маслобойни фабрики. Съществуват също така, работилница за керемиди и тухларна „Вардар”- Куманово, както и каменоломна за базалт в с. Младо Нагоричино. Не по различно е положението и в другите два града от региона. За времето на Кралство Югославия Крива Паланка не отбелязва видим стопански напредък. Дори се чувства застой в стопанството, което е преди всичко в бранша на занаятите и търговията. Единственото индустриално предприятие е създадената от братята Любен и Славе Тамбурковски малка хидроелектроцентрала с автоматична мелница. В Кратовско до Втората световна война отсъства каквато и да е организирана промишлена дейност. Само малък дял от населението се занимава със занаятчийски услуги и дребна търговия, а всички останали са в селското стопанство. Броят на индустриалните предприятия в Македония от 1918 до 1941 г. нараства около седем пъти. Но това не означава, че е постигнат някакъв специален ръст. Много от тях са дребни фабрики или по-точно казано – разширени и отчасти машинизирани работилници.

Поради несигурността през времето на Втората световна война, българските власти избягват сериозни инвестиции в региона, въпреки някои стопански и благоустройствени инициативи. Създават се за времето на войната дървопреработвателна работилница в с. Узем, Кривопаланечко и предприятие за сушене на плодове и овощия в Крива Паланка. След завършването на Втората световна война положението на стопанството в Куманово и региона остава сложно. Германските войски при своето изтегляне водят бойни действия в региона и много пътища мостове, сгради и съоръжения са повредени или липсват. В Куманово е минирана и взривена топлоелектроцентралата, а също е повредена ж.п. линията. Веднага след изгонването на немските войски започват доброволни акции за поправка на улиците, изграждане на отделни обекти и възстановяване на шосетата.

Сравнението между двата региона във времето преди Втората световна война показва, че като цяло индустрията на Кюстендилско е по-развита през тези години,

като броя на заетите работници тук е в Дупнишко – 6615, а в Кюстендилско – 2078 или общо – 8693, срещу малко над 1000 работника в Кумановско, където е по-добре развито занаятчийското производство.

Вторият параграф на главата **„Национализацията на индустрията в двата региона”** е фокусиран върху политиките за национализиране на частните индустриални и минни предприятия и банковото дело в България и Югославия след Втората световна война. Унищожаването на частната собственост е определяща черта, прокараща граница между стария капиталистически ред и новия строй. Също така е важен въпросът за границите на всяка национализация. С определянето на границите се очертават целите, които се преследват с това действие. Един от трудните въпроси и в двете страни е този за обобществените занаятчийски предприятия. Това е така, защото и в България и Югославия не винаги може да се постави рязка граница между занаятчийските и индустриалните предприятия.

В първия подпараграф се разглежда провеждането на национализацията в Кюстендил и областта му. В България нещата се развиват с едно забавяне от около година спрямо Югославия, тъй като до средата на 1947 г. съществува легална опозиция, с която властта донякъде се съобразява и поради външнополитически съображения. До февруари 1947 г. все още не е подписан мирен договор. Подготовката за извършването на национализацията се провежда в пълна тайна. Комунистическата партия пристъпва към завземане на предприятията на 22 декември 1947 г., преди още Законът за национализацията да е приет от Народното събрание. Изготвен е предварителен списък, който в Кюстендилска околия включва 49 предприятия и работилници, които ще бъдат одържавени. Списъкът за национализиране по-късно от 49 е сведен до 44 обекта. В Дупнишка околия списъкът за национализиране е по-дълъг. Той включва 83 частни индустриални обекти сред които по-важните са: „Дружество Гранитоид” с 4 електроцентрали в с. Рила, книжно-мукавената и дъскорезна фабрика в Кочериново, дървопреработвателното „Вели лак”, керамичната фабрика в Яхиново, консервната фабрика на Георги Пенев в Дупница. Останалите одържавени работилници и фабрики са подобни на тези в Кюстендилска околия, а именно содолимонадени, мелници, дарази, гатер-банциг, дървообработващи, маслобойни, както и две печатници в Дупница. На повечето места собствениците са изненадани и макар и със притеснение, са принудени да приемат случилото се. След този процес има и случаи на подаване на жалби от бившите собственици за това, че предприятията им са дребни занаятчийски и някои от тях временно си възвръщат собствеността. Социалистическата национализация в Кюстендилско завършва към 1950 г.

Вторият подпараграф разглежда национализацията в Югославия и Кумановско, непосредствено след края на Втората световна война, което означава от пролетта на 1945 г. и продължава до 1958 г. Федеративна народна република Югославия, започва първите стъпки към социализъм, чрез завземане и придобиването на имоти, и активи на Кралска Югославия непосредствено след освобождението

си от германските войски. Тъй като по-голямата част от буржоазията не се е присъединила към партизанското движение на Тито, тя е обвинена в колаборационизъм и основната част от големите имущества е експроприирана, като наказание за „враговете на народа“. Първата национализация в сферата на индустрията и търговията се извършва в Югославия и НР Македония в началото на декември 1946 г. Пълното одържавяване на индустрията е извършено през 1948 г. по времето на сблъсъка на Югославия със СССР. Както и при първата, така и сега, това се предхожда от решение на Политбюро. Приети са изменения и допълнения на 28.04. 1948 г. към Закона за национализация. Те обхващат предприятията от местно и локално значение и търговия на дребно (рудници, електрически централи, керемидарници, тухларни, дъскорезници, печатници, магазини, складове и избени помещения, санаториуми и болници, хотели и басейни, курортни сгради, мелници, кина и тн.). Специално за Кумановски регион това са на първо място мелници и воденици, като те включват около 15 обекта. Последният епизод от национализацията в Кумановско и Югославия е приетият в края на 1958 г. „Закон за национализация на къщи и имоти отдавани под наем и парцели за строеж“. В съответствие с този закон са национализирани всички сгради и имоти отдавани под наем и принадлежащи на граждани, граждански юридически лица, обществени организации или други обединения на граждани.

Като цяло можем да кажем, че национализацията в Кумановски регион се извършва по-лесно, докато в Кюстендилски регион тя не протича толкова гладко, тъй като районът е икономически по-развит, има изразени доста опозиционни настроения, а действат и горянски чети и силни съпротивителни групи. Бившите собственици не са обезщетени по справедлив начин, а фактически са ограбени и така извършената национализация граничи с конфискация.

Параграфът **„Социалистическата индустриализация и регионалната политика в двата региона 1948 – 1963“** представя политиките на новите власти към индустриализиране на регионите, както и положението в тях непосредствено след войната. Първият подпараграф съответно се отнася за Кюстендилски регион. Равномерността на икономическото развитие на регионите, независимо как са определени, е важна цел в икономическата политика на всяка страна. Това особено важи за социализма, тъй като според неговата идеология, той може да бъде въведен само в икономически добре развита държава.

Веднага след завземането на властта от комунистите индустриалния сектор на икономиката преминава почти изцяло в държавна собственост. По това време е въведено и цялостното планиране. Органите за централно планиране е необходимо да дават подробни указания на фабриките и предприятията. Поправките и корекциите в регионалното развитие, биха довели до приемането на влиянието на местната власт, което не се вписва в политиката на ръководство от един център. Централизираните политики за развитие са подкрепени от естеството и същността на икономическите процеси.

В Кюстендилско положението в тази сфера не се различава от останалата част на страната. Както споменахме през тези години е много трудно да се говори за някакви особени регионални политики.

На 1 април 1947 г. ВНС утвърждава двегодишен стопански план за възстановяване и развитие на народното стопанство. Задачата на този план е със срокове от 1 април 1947г., до 1 април 1949 г. е да се преодолеят икономическите затруднения в страната, за да се достигне и надмине довоенното производство в промишлеността и селското стопанство, и да се поеме курс към мащабна индустриализация на страната.

През 1947 и 1948 г. са построени в Кюстендилско по политиките на този план, керамичната фабрика в с. Багреници и фабриката за суха дестилация на дърва „Горхим— в с. Рила, а също така кооперативни домове и път между селата Горно и Долно Уйно, електрифицирано е с. Еремия.

Предприети са мерки и политики в сектора на топливната индустрия на региона за увеличаване на производството на каменни въглища в мина „Бобов дол“. С двегодишния стопански план на населението на Бобов дол се поставя задачата да се прокарат нови улици в селото, да се разшири водопроводната мрежа, да се поправят някои от полските пътища и да започне залесяване на околните голи сипеи.

С първия петгодишен стопански план в периода 1949–1953 г. в България трябва да се извърши мащабна „индустриализация“ и „електрификация“. „Предвижда се за около 5 години съотношението между селското стопанство и промишлеността да се измени от 70:30 на 55:45.

Изграждането на тежка промишленост получава основен приоритет в политиките за индустриализиране, а с това и в регионите, като продукцията на въглищата и другите енергийни източници и производството на стомана и метали бързо се разширяват, за да отговорят на икономическите и военни изисквания на държавата и Съветския блок. Освен това отраслите трябва да бъдат в близост до находища със суровини и предприятия, с цел минимални транспортни разходи.

Първият петгодишен план не предвижда никакво по-особено, голямо социалистическо строителство в двете околии на Кюстендилски регион. Поради тези причини до 1959 г. в индустрията тук не настъпват съществени структурни изменения. Предприятията остават дребни, с ниско техническо равнище на производството. Не се премахва наследеното неравномерно териториално разпределение на промишлеността, не се създават и подходящи условия за по-широко механизирание на производствените процеси.

Местните власти създават към Околийския народен съвет през юни 1948 г. служба „Местна индустрия и занаяти“, която ще следи и извършва проверки за състоянието на местните индустриални предприятия и преценка на годност и смисленост за съществуването им. Тя ще проучва и уточнява и новите производствени обекти, както и ще съдейства за уедряване на занаятчийските работилници.

Важно събитие в индустрията на двете околии от региона е създаването съгласно постановление № 1171 на Министерски съвет на 1 август 1950 г., Промкомбинат в Кюстендил, а по-късно и в гр. Марек (Дупница). Целта им е да извършват услуги и да произвеждат стоки за народно потребление.

Подобни са и задачите в плана за втората петилетка (1953 – 1957 г.). „Сериозен подем в развитието на селското стопанство, като се ликвидира изоставането в животновъдството. В сферата на промишлеността – преди всичко развитие на електрификацията и каменовъгленото производство, на цветната металургия и увеличение производството на стоки за народно потребление.

За Кюстендилска и Станкедимитровска околии в промишлеността се предвиждат политики на засилване електрификацията и каменовъгленото производство, и по-нататъшното увеличаване производство на стоки за народно потребление. Увеличава се добивът на въглища в Бобов дол и започва и по-интензивното разработване на Кюстендилското въглищно находище.

Без оглед на настъпилите големи промени в промишлеността на Кюстендилски регион, като уедряването и закриването на нерентабилните предприятия, почти до 1959 г., селскостопанското производство забележимо превишава промишленото. Промисленият облик на региона се определя преди всичко от хранително-вкусовата промишленост, дърводобива и дървообработването. Слабо се развиват въгледобивната промишленост, текстилната и други отрасли на икономиката.

В сравнение с 1955 г., през 1960 г. броят на работниците в индустрията на региона нараства с 10204 души. Кюстендил и Станке Димитров (Дупница) са сред градовете, където има „незаета работна сила“, която не е регистрирана в бюрата за трудови резерви поради липса на увереност, че те ще могат да им осигурят подходяща работа.

От втората половина на 50-те години става ясно, че тези политики за индустриализация са неустойчиви, което предизвиква вълна от реформи в социалистическите страни. Тези нови регионални политики са инструмент, който има за цел да се справи с проблемите на неравенството. Не можем да говорим за радикално трансформиране на социалистическите политики за развитие, а за коригиране и допълване.

След някои критики относно ранния модел на индустриални политики в България, водещ до концентрации в няколко големи града местоположението на новите индустриални дейности започва да следва принципа на пълна дисперсия и разпръскване.

Започва замяна на отрасловия принцип на управление на икономиката с териториален. Осъществява се една от радикалните реформи в административно-териториалното устройство на страната. Новите окръзи добиват статут на административно-стопански единици притежаващи по-голяма самостоятелност в решаването на икономически задачи. Държавното и стопанско ръководство върху територията на окръга се поема от Окръжния народен съвет (ОНС). Той ще контролира цялостната стопанска дейност на своята територия, ще изработва

стопански план, ще съдейства за съгласуване и координиране на производствено-стопанската дейност между отделните предприятия.

Въпреки декларираните промени, ОНС всъщност все още са изпълнители на централни заповеди. Доколкото имат собствени правомощия, а те все пак имат, това означава преразпределение на ресурсите между градовете и селата в рамките на тяхната юрисдикция. От началото на 60-те години на века, трябва да кажем, че държавата и местните власти започват частична регионална политика в сферата на индустрията, строителството, транспорта и търговията. Тя започва да следва популярните по това време теории за полюси на растежа.

С обособяването отново на Кюстендилски окръг, включващ в състава си бившите Кюстендилска и Станкедимитровска (Дупнишка) околии, той освен двата града включва и 15 общини, които са средища на уедрени ТКЗС и едно ДЗС. Окръгът се характеризира като средно развит промишлен район, като заема 18-о място сред новосъздадените 30 окръга.

На заседанието на Политбюро от 14.01.1960 г. в списъка за предвидени нови обекти в промишлеността за Кюстендилски окръг е посочено – Цех за кондензатори с 200 работника.

Учредено е ДИП „Кондензаторна фабрика” с предмет на дейността си производство на различни видове кондензатори: стирофлексни, книжни, слюдени, луминесцентни, силови и телефонни. Част от производството е предназначено за различните отрасли на вътрешната промишленост, а друга – за износ в чужбина.

Д-р Владимир Бонев, като първи секретар на ОК на БКП се опитва да постигне някои неща и отстъпки от правителството и ДПК, но винаги решенията са на централната власт и той се съобразява с нея. Стойко Станоев наследил Бонев на поста му в писмо до Начо Папазов също негодува срещу пренебрежението към Кюстендилски регион по отношение на индустриалното му развитие. Постепенно се наблюдава концентрация на индустрията преди всичко в двата града на региона, както и в каменовъглената промишленост около Бобов дол. Останалите обширни планински и полупланински територии, в които са разположени малки и пръснати селища не са ефективни при социалистическия начин на производство и населението масово започва да се изселва.

Вторият подпараграф разглежда Куманово. В първите две години след войната преди всичко се възстановяват и обновяват разрушените и засегнати от войната фабрики и предприятия. Активизират се търговията, транспорта, занаятчийството, строителството и индустрията до нивото на довоенните възможности. През лятото на 1946 г. някои държавни предприятия и министерството на икономиката правят и изпълняват свои производствени планове, като държавното планиране още не е узаконено и следователно няма правно задължение.

След приемането на общодържавния петгодишен план започва последователно приемане на републикански петгодишни планове. В Народна република Македония е приет също собствен петгодишен план одобрен от Народното събрание на 7 юли 1947 г. Той започва да се реализира още от същата 1947 година, след като броя на работниците и индустриалното производство надминава предвоенното равнище.

И тук можем да кажем, че акцентът на политиките на развитие, е поставен върху тежката промишленост и производството на еленергия, особено върху металообработващата промишленост, която е с предимство пред индустрията за потребителски стоки и пред леката промишленост, както и разчитане на вътрешни източници на натрупване на капитал.

Периодът, на така наречения революционен административно-команден естатизъм, който трае за Македония от края на Втората световна война до появата на работническото самоуправление в началото на 50-те години на XX в. не носи значителни промени на положението в Кумановски регион. През тези близо 7 години в Куманово не е изграден никакъв нов индустриален капацитет. Ползват се съществуващите национализирани обекти за създаване на разширени работилници и кооперации. Отбелязаните регионални политики в първия петгодишен план са преди всичко в областта на благоустройството, строителството и образованието. Разбира се, най-голямо предприятие и след войната остава Тютюневият монопол. През тези години се разширяват и увеличават площите заети от тютюн. Следващ отрасъл в индустрията е хранително-вкусовата промишленост за която в Кумановско съществуват стари традиции. Регионът е познат като крупен производител на жита.

В съседния град Кратово и околността му, след войната и до началото на 50-те години също няма особени промени в развитието му и в създаването на някаква промишленост. Този край заедно със съседния Кривопаланечки район спадат към най-слабо развитите в Народна република Македония.

В Крива Паланка освен няколко примитивни стопански обекта, повечето имащи характер на занаятчийски дюкяни, както и на няколко фурни, кафеджийници, воденици и други, за съществуването на каквато и да е промишленост не може да се говори. През 1947 г. околийският народен одбор на Крива Паланка приема и свой петгодишен план за развитие на народното стопанство в периода до 1951 г.

В края на 1948 г., когато се разраства конфликта със СССР, започва икономическа блокада на Югославия от него и останалите източноевропейски страни. Вследствие на съветската блокада Югославия не получава 95 % от предвидените кредити.

Помощта от Запад през 1950-52 г. под формата на големи доставки на селскостопански продукти, промишлено оборудване и помощ за модернизиране и устройване на военната промишленост, позволява да се избегне пълния икономически и военен срив и Югославия да се адаптира към загубата на търговията със Съветския блок.

Така периода от 1947 г. до 1952 г. в НР Македония и Кумановско поради икономическата блокада, сушавите години и ориентацията към изграждането на базовата индустрия и енергетика, позволява да заключим, че е неблагоприятен за развитието на стопанската дейност. През този период инвестиционните вложения в тази република и съответно областта на Куманово са много малко. Независимо, че Югославия е единствената страна в Югоизточна Европа, която от самото начало обръща внимание на регионалното развитие под формата на специална помощ и

планиране на промишлени заводи в своите официално определени слаборазвити региони, можем да кажем, че през този период Кумановски регион не получава никаква сериозна помощ.

На 3 януари 1951 г., ключовете на Тютюневия комбинат в Куманово символично са предадени на работниците. Създаден е работнически съвет за първи път в Кумановска околия. Постепенно се създават такива съвети и в други предприятия и търговски организации в околията.

През 1952 г. предприятията получават правото сами да изработват своите планове, въз основата на собствените си интереси. Свой самостоятелни планове могат да имат и общините, околии (срезове) и републиките. Централното ръководство се грижи за общото направление на икономическото развитие на страната, като подготвя и Обществен план за цялата федерация. Освен закона от 1950 г., с който се заменя административният начин на управление със самоуправление в стопанските предприятия, новата стопанска система е въведена и с две други разпоредби, с които централното управление е коригирано с мерки за децентрализация. Работниците, поне на хартия, стават управители на стопанските обекти. Но същевременно излизат наяве и доста слабости, и негативни моменти поради липсата на подготвени хора.

В неразвитите части на НР Македония, които обхващат почти цялата източна част на републиката, спада и Кумановски регион. По това време се смята, че индустриализацията ще реши постепенно всички проблеми, така че всеки народен одбор (комитет) обмисля изграждането на свои фабрики, без да се съобразява с икономическия ефект на подобно стопанско начинание. В периода 1953 – 1956 г. стопанството на Югославия и съответно на Македония започва да показва по-голяма активност и се стига до увеличение на регионалните инвестиционни политики. В този период започва активното изграждане на индустриални обекти там. Под ръководството на Салтир Путински Градския народен одбор и Народния одбор на Кумановска околия предприемат мерки и действия за изграждането на повече индустриални обекти в града и околността. Като нов и най-голям промишлен обект е посочена новостроящата се фабрика за стоманени и водопроводни тръби. В нея се предполага да бъдат наети над 500 работници или около 25 % от безработните в Куманово. За 1953 г. се предвижда за изграждането на тази фабрика да бъдат вложени 325 млн. динара инвестиции.

През 1957 г. се пристъпва отново към планиране за по-дълъг период. В НР Македония е приет: „Обществен план за стопанското развитие на Народна република Македония за 1957 – 1961 г. В плана се предвижда с цел осъществяване на по-ускорено развитие на неразвитите райони да се предприемат особени допълнителни мерки за развитието на Кумановска и Охридска околии. Предвижда се нивото на стопанските инвестиции през периода 1957 – 1961 в Охридска околия да бъде на стойност от 8 млрд. динара, а в Кумановска околия – 8,4 млрд. динара.

Както се вижда в Кумановска околия с тази програма се изграждат голям брой нови промишлени обекти и се разширяват и реконструират съществуващите. От една страна имаме относително увеличение на заетите работници и служители,

но и тук започва да расте броят на незаемите работници. Всички общественно-политически фактори в околната работят за това да се намали броят на безработните.

В обществения план за развитие на НР Македония за периода 1961-1965 г. още в увода т. 6 се споменава, че развитието на стопанството на републиката се подпомага от федерацията, тъй като цялата република спада към неразвитите региони на Югославия. В рамките на републиката обаче продължава да се прилага програма за подпомагане на слаборазвитите райони от нея. Сред тези които се смятат за такива са районите на общините Крива Паланка – Кратово. За осъществяването на програмата за помощ на неразвитите райони и изграждане на нови заводи на територията на всички тези общини ще се инвестират 8 млрд. динара.

Но и тук от статистическите данни се вижда, че индустрията се концентрира основно в гр. Куманово, докато Кратово, Крива Паланка и останалите общини имат скромни приноси. За 1962 г., доходът на община Куманово от промишлеността се изчислява на 3 764 млн. динара, което сравнено с община Кратово – 123 млн. динара и Крива Паланка – 93 млн. динара, е един огромен дисбаланс в развитието на региона.

Кумановски регион все пак има полза от този общ подем на югославската икономика. Само за няколко години са вложени за развитието и модернизацията на стопанството над 17 млрд. динара, а за повишаване стандарта на живот още 3 млрд. динара, като нараства и дохода на жител и намалява разликата с най-развитите региони на Югославия.

Пети параграф е посветен на **„Електрификация, транспорт и строителство в двата региона”** Електрификацията и развитието на електропроизводителната и електропреносната мрежа в двата региона върви различно. Докато в Кюстендилско се влагат огромни сили за развитието и свързването, то в Кумановско остават много села и райони, които получават електричество много късно през 70-те, дори в 80-те години на XX в. Строителството и в двата региона се развива бурно, поради нуждата от изграждане на индустриални обекти, пътища и язовири, а също така поради огромната необходимост от нови домове и жилища в градовете. Внасят се нови методи и техники на работа, макар че в началото на периода строителството запазва характера си на тежък физически труд.

Шестият параграф **„Развитие на търговията в регионите. Стъпки и препятствия към консуматорско общество”** прави преглед на развитието и подобрението на тази сфера. Непосредствено след Втората световна война търговията в двата региона се намира на много ниско ниво, липсват стоки и възможности за предоставяне на услуги, продължава купонната система. Постепенно и в двата региона държавата поема търговската мрежа в свои ръце и налага ограничения на частната търговия, която въпреки това скрито продължава. Към края на периода търговията донякъде се модернизира, построени са съвременни магазини, потреблението нараства, но има големи различия от магазините в градовете към селата особено планинските. Поради навлизането на

много западни стоки, асортимента, количеството и качеството в Кумановско през тези години е на по-добро ниво, но и в Кюстендилско постепенно в началото на 60-те години положението в търговията се подобрява леко.

И в двете държави и региони модернизацията и прогресът се разбират като развитие преди всичко на индустрията и урбанизацията, строеж на нови сгради, магистрали и язовири. От скромните промишлени предприятия предимно в леката промишленост в двата региона, по-късно новите комунистически власти започват процеси на разгръщане на индустриализация и създаване на много нови мощности. През тези години в Кумановско се изграждат интензивно нови и непознати отрасли на промишлеността, като се създават нови работни места, то в Кюстендилско в началото се окрупняват и оптимизират съществуващите. В сферата на икономиката и в двата региона се развиват хранително-вкусовата, тютюневата, текстилната, керамичната, дърводобивната и дървообработващата промишленост, както и добивната. И в двата региона новите власти приемат петгодишни планове за развитие, следвайки съветския модел на индустриализация. След 1950 г., в Кумановско се въвежда новата система на работническо самоуправление. Разбира се, поради ниското материално и обществено ниво на развитие, то се сблъсква с многобройни трудности. Под ръководството на Салтир Путински и Кумановска околия се индустриализира, като построява за едно десетилетие редица заводи и предприятия, които поемат излишната селска работна ръка от селата на региона. Подобен напредък има и в Кюстендилски регион, където главните индустриални центрове са Кюстендил и Станке Димитров, и в малка степен Бобов дол. Тук също строителството има голям ръст, както и електрификацията, транспорта и съобщения, които са на по-високо ниво от съседния регион, но тук стагнира търговията. Индустрията в България и съответно в Кюстендилски регион е доста по-централизирана и страда от общата насоченост през тези години към развитие на тежката промишленост. Това, често води до неефективност, липса на заинтересованост и нововъведения сред работниците и в производството. Чести са недостига и ниската наличност на потребителски стоки за разлика от Югославия и Кумановски регион. Очакванията, че индустриализацията сама по себе си ще донесе просперитет не се оправдават, нито пък че ще намали противоречията в обществото.

II.4. Четвърта глава. Преобразования в аграрната сфера на двата региона.

Наред с индустриализацията, много важна област в социалистическото преобразование на обществото е аграрната сфера. В България и Югославия, както споменахме над $\frac{3}{4}$ от населението след Втората световна война е селско. В тази глава се разглежда как съветския модел на колективизация се адаптира и налага в България и Югославия през тези години. Как това довежда до форсирано създаване на доминиращ държавен сектор в земеделието, със същевременното редуциране или спиране на развитието на частния сектор първо в югославското, а по-късно и в българското село. Тази концепция бързо показва своята противоречивост и неефективност в Югославия, където държавният (общественият) сектор, въпреки

че е подпомаган с всички средства и помощи, показва неефикасност, докато кооперативния и особено частният, макар и ограничаван, демонстрира по-добри резултати.

Параграф първи на тази глава е озаглавен **„Колективизация на земята 1945-1953, специфика в регионалните политики на страните“**, като той представя политиките на обобществяване на земята в двата съседни региона и страни до 1953 г. В първия подпараграф **„Създаване на първите колективни стопанства в Кюстендилско.“** се изяснява положението в селското стопанство на Кюстендилски регион и реформите непосредствено след идването на новата власт. Той има повърхнина с предимно планински и полупланински характер, а полският район е сравнително малък. Цялата обработваема площ е стопанисвана от около 15 до 17 хиляди частни стопанства. В околията се чувства глад за земя, проличаващо от разполагаемия терен. Тези само 41 % от цялата повърхност, които се обработват, не дават големи възможности за фуражно производство и от там за качествено животновъдство. Подобно е положението и в Дупнишка околия, където съществуват 11340 частни стопанства. Селското стопанство преди започването на социалистическото преустройство е предимно дребно и разпокъсано.

През 1944 г. в Кюстендилско има 60 земеделски кооперации, 3 водни синдиката и др. Ролята и значението на производителните земеделски кооперации е, че развивайки се като нова стопанска форма с предимствата на едрото земеделие над дребното, създават възможност за използване на модерна техника и достиженията на агрономическата наука. Легалната опозиция се обявява за аграрно-кооперативен строй, основан на трудовата частна собственост. Тя вижда ТКЗС като „сдружение на собственици“ и е против приемането на бедни и безимотни селяни в тях (освен в качеството им на наемни работници). Предлага по-висока рента за земята при разпределението на доходите. Издига се и идеята кооперативните стопанства да се организират на принципите на акционерните дружества.

Още през юли 1945 г. Околийският комитет на БРП /к/ Кюстендил взема решение за провеждане на „широка разяснителна работа“ по образуване на ТКЗС в района и определя в кои села да се започне агитацията. Въпреки тези усилия, в първите години на отечественофронтовската власт, не се създават ТКЗС в Кюстендилска околия. В Дупнишка околия, след 9 септември 1944 г. се подема инициатива в редица села за създаване на ТКЗС. Първото ТКЗС „Маршал Жуков“ в региона е основано в с. Мало село през 1945 г. В Кюстендилско първата земеделска кооперация за колективно обработване на земята се създава в с. Лозно под името „Червена звезда“ на 26.05.1948 г. от 28 членове с 800 дка земя. До края на 1948 г., в Кюстендилска околия се създават още 5 трудови кооперативни земеделски стопанства. Общо взето образуванияте кооперации са малобройни, с неголяма площ и с примитивен селскостопански инвентар. Болшинството обаче от земеделските стопани трудно възприема кооперативния начин за стопанисване на земята. В сравнение с другите райони на страната изграждането на ТКЗС в Кюстендилска и Станкедимитровска (Дупнишка) околии върви много бавно. Вероятно инерцията от Петия конгрес е била още силна и през януари 1949 г. се

създават две нови ТКЗС в селата Катрище „Георги Димитров“ с 39 кооператори и в Търновлаг „Тримата другари“ – с 34-ма. Довчерашните частни стопани, силно привързани към земя и добитък, трудно понасят резултатите от слабата организация, новото социалистическо отношение към средствата за производство, несправедливите решения. Изход търсят в писането на жалби до по-горни инстанции. Освен желание да излязат от ТКЗС в своите молби кооператорите декларираят оплакванията си от неправилни замени, неправомерно раздадени земи за лично ползване, за някои решения и постъпки на ръководствата на ТКЗС. Събитие, което оказва влияние върху ускоряване хода на кооперирането в областта е Втората национална конференция на ТКЗС през април 1950 г., с нейните решения и новоприет устав, като през 1950 г. в околията се изграждат 9 нови кооперативни стопанства. Вместо предвидените 30 ТКЗС и 1 МТС се учредяват 22 кооперативни стопанства, а МТС не се създава. Фактът, че през периода 1952-1954 г. в региона не се създава нито едно ТКЗС говори красноречиво, че първият период не може да се нарече успешен. Новообразуваните ТКЗС не стават привлекателен пример за селяните. Бедни стопанства с бедни кооператори, слабо организирани, с незначителни успехи – това е картината на ТКЗС в Кюстендилски регион в периода 1948 – 1952 г.

Във втория подпараграф „ **Аграрна реформа и засилена колективизация в Кумановски регион (1945 – 1953 г.)** ” се разглеждат традиционните за този регион отрасли на земеделието и животновъдството в новите условия след войната. Кумановската котловина е позната още в миналото с производството на житни култури, удобно за това е и Славишкото поле, докато хълмистите и планински предели на Кратовско и Кривопаланечко осигуряват благоприятни условия за развитието на животновъдството. Не е без значение факта, че край Куманово се е провеждал най-големият пазар за животни в европейските предели на Османската империя в края на XIX и началото на XX в.

Водеща роля и инициатива в обществено-икономическото развитие на Югославия и НР Македония след 1945 г., а с това и в аграрната политика има КПЮ и КПМ. Въпросът за социалистическата реорганизация на селото е един от централните, защото селячеството е основен участник в национално-освободителното движение през времето на Втората световна война. В Македония по това време съществуват голям брой дребни и средни стопанства. Отделно аграрния въпрос се усложнява от сръбската колонизация в периода между двете световни войни. Под претекст, че се дава земя и на бедните селяни от Сърбия, Далмация и от другите области на кралството, в Македония и Кумановско след 1919 г. се настаняват сръбски колонисти. Те са прогонени по време на българското управление, а освободените от тях земи са раздадени на безимотните и малоимотните селяни. В края на 1944 г., Народна република Македония провъзгласява сръбските колонисти в Македония, за реакционни елементи и инструменти на великосръбския шовинизъм и отхвърля тяхното връщане обратно. През лятото на 1945 г. е приет Закона за аграрна реформа и колонизация, като законова основа за промяна на собственическата структура

в земеделието. Конфискуваните по този закон земи, заедно със земите, отнети от югославски немци и от „враговете на народа“, образуват поземления фонд на реформата. Провеждането на аграрната реформа е под постоянния контрол и насочване на организациите на Комунистическата партия, като ръководна сила на цялостното обществено-икономическо развитие. И след нея основният сектор в югославското и македонското село е този на дребните частни стопани, но тяхната самостоятелност е ограничавана от редица икономически и политически мерки, които целят те да бъдат включени в системата за планово ръководство на икономиката. Една от тези мерки е принудителното изкупуване на селскостопанската продукция. Първоначалното отношение на селските маси към откупа, не е отрицателно. Властта все още се възприема като своя, а с нейните усилия се свързва преодоляването на следвоенната разруха. Недоволството е съдържано от извънредното положение в първите години – 1945 г. и 1946 г. са неурожайни години. Ако не е помощта на международните организации, има голяма вероятност от глад. В периода до 1948 г. не се провежда политика на насилствено коопериране. През 1947 г. Едвард Кардел публикува тезиси за развитието на задругарството в югославското село, които отразяват една по-умерена концепция за постепенно преминаване към колективно земеделие, като се използва и развива силната задругарска традиция. Непосредствено след войната и в Македония започват да се създават кооперативи или задруги, спонтанно от страна на селяните. Те се организират по инициатива на самите селяни, разбира се подпомогнати от активисти на КПЮ. Скоро след това с общоюгославски „Закон за задругите“ от 18.07.1946 г. започват да се създават селските работни задруги (СРЗ), или както са известни там като „колективи“. В Куманово и околността до края на 1946 г. са регистрирани 32 кооперации, от които в града – 2 потребителски и 4 занаятчийско-производствени, а останалите са в околията и са селски универсални кооперации. Вторият пленум на КПЮ проведен 28-30 януари 1949 г. приема исторически решения за развитието и социалистическото преобразование и модернизация на селото в Югославия. Малко по-късно на 25.04.1949 г. се провежда и Втори пленум на ЦК на КПМ, който дава същите насоки за работа на село, както и пленума на КПЮ. Заявленията и обвиненията на Коминформ за преобладаване на кулачеството в югославското село, карат ръководството на КПЮ да желае да опровергае тези констатации за сметка на по-твърда политика в селото. След пленума, започва рязко увеличение на броя на членовете в съществуващите задруги и създаването на нови. През 1949 г. в 57 села на Кумановска околия са организирани СРЗ и работят принудително до средата на 1953 г. В Крива Паланка не се създават СРЗ само в планинските села Герман, Огут и Луке. Също трябва да кажем, че при формирането на СРЗ в селата с албанско и мюсюлманско население, агитаторите срещат силна съпротива. В Кумановско в селата с преобладаващо албанско население не се създават СРЗ. Поради това партийните ръководители се опитват да създадат такива първо в селата с православно население. Ако в другите сфери на стопанството периода от края на 40-те и началото на 50-те години на XX в. се отбелязва с търсене на нови

форми на стопанисване, то за селското стопанство и селяните, тези години са най-тежките. През 1950 г. се отбелязват безредици в много части на Югославия. Бунтовниците насочват своя гняв към местните ръководители или тези които ги принуждават към колективизация. През 1951 г. се ликвидира и трудовения в задругите, като се въвежда заплащането на трудовия ден изключително в пари. Повечето СРЗ в Кумановски регион работят принудително и с много затруднения до средата на 1953 г., като преобладаващата част от тях са разформирани на 09.06.1953 г.

Така югославското ръководство в 1952-1953 г. достига до извода, че е необходимо да се откаже от използването на силови административни мерки и да премине към насърчаване на свободното обединяване на земеделските производители. Освен неблагоприятните политически и икономически последствия от колективизацията, оказва влияние и това че страната се развива в условията на блокада от страна на Източния блок начело със СССР и ограничена поддръжка от страна на Запада. Общата ситуация се усложнява и от две катастрофални суши. Административната система на регулиране на селското стопанство в Югославия завършва на 26.05.1953 г. с приемането на „Закона за селскостопанския земищен фонд на общонародния имот и присъждане земя на селскостопанските организации“. Той представлява последен държавен акт на радикална промяна на отношенията на собственост в областта на земеделието, а неговото изпълнение е известно в Югославия като Втора аграрна реформа.

Параграф втори **„Реформи в политиките на аграрния сектор в регионите през 1953 – 1963 г.“** се занимава с по-нататъшните реформи и нововъведения в селското стопанство на Кюстендил и Куманово. **„Завършване кооперирането на селското стопанство в Кюстендилски регион. Уедряване на ТКЗС и ДЗС (1954 -1963 г.)“** отново хвърля поглед към България и Кюстендилско. В сферата на селското стопанство на България и Кюстендилски регион настъпват нови промени след смъртта на Сталин – пролетта на 1953 г. Действията по пренасочване към новата линия, която започва от СССР се оказва за управляващите тук дълъг, труден и противоречив процес. В плана за Втората петилетка (1953 – 1957 г.) е формулиран основният приоритет в селското стопанство – осигуряването на ускорен напредък в животновъдството. В разширения, служебен вариант на петилетния план се посочва, че значителна част от капиталовложенията, предвидени за селското стопанство ще отидат за животновъдство. През периода 1953 – 1955 г. настъпват някои подобрения и в ТКЗС – ръст на материалната база, непрекъснато, макар и слабо подобрение на животновъдството, увеличават се слабо доходите на кооператорите, включително тези от личните стопанства. През пролетта на 1955 г. е изградена МТС в Кюстендил. Едни от най-драматичните събития в новата история на Кюстендилски регион се случват с налагането на масовата колективизация през 1956-1958 г., които срещат съпротива или нежелание за участие на селяните. Околийските комитети на БКП, както в Кюстендил, така и в Ст. Димитров се заемат без обструкции към наложеното отгоре нареждане за масова колективизация. Лично първите секретари на околийските комитети

на партията Атанас Гергинов в Кюстендил и Никола Костурски в Станке Димитров се заемат с „трудните села“. Още от есента на 1955 г. се предприемат редица подготовки и мерки, като се започва от полските райони. Организирант се съвещания по райони, курсове с председателите на ТКЗС и счетоводителите. В Кюстендилска околия се създават нови 49 стопанства през пролетта на 1956 г. и се масовизират част от съществуващите. Само в периода от средата на януари до март са създадени 46 ТКЗС и масовизирани 25. В Станкедимитровска околия са създадени 38 нови стопанства. От месец септември процесът е възобновен, набелязани са за коопериране 14 села. Поради голямата съпротива на селяните и стъписването на управляващите около въстанието в Унгария (23 октомври – 4 ноември 1956 г.) са учредени само 4 стопанства. Създаването на толкова много нови стопанства наведнъж е изключително труден процес. И тук не минава без типичните за цялата страна насилия върху селяните. Тук можем да дадем пример със събитията в с. Слокощица. Подобни случаи има в цялата околия. Сериозно положение се създава в с. Жабокрът. Там организират разграбване на добитъка и инвентара зам. председателят на ТКЗС Георги Гошев от БЗНС, а също и Симбаева – сестра на партизанин. И двамата са осъдени по-късно. В с. Радловци въпреки, че подписват декларации цялото село, все пак остават 7-8 стопани които не желаят да се присъединят и плачейки, се чудят откъде да търсят справедливост. На събрание на площада в с. Шишковци, от разгневени селяни е обграден и обиждан секретаря на ОК на БКП Атанас Гергинов. Те скандират да се разтури ТКЗС и да им се върнат взетите имоти, инвентар и добитък, но са разгонени от милицията. Подобни събрания има и в селата Шипочано, Преколница и Гърляно. В с. Ръсово пък са откраднати декларациите за записване в ТКЗС. Поради тези случаи, не са събрани голям процент от овцете и козите. Управителните съвети на много от стопанствата под различни предлози отлагат събирането на този добитък.

По повод вълненията в околията пристига правителствена комисия от най-висок ранг: Райко Дамянов – председател на Президиума на Народното събрание, Антон Югов – министър-председател на НРБ и др. Срещат се със селяните от селата Перивол, Стенско и Ръждавица, разговарят с тях и се опитват да ги убедят в необходимостта от кооперирането.

В Станкедимитровска околия, мащабът на насилията при масовизацията е далеч по-малък в сравнение със съседната Кюстендилска. Но с развитието на процеса, съпротивата на стопаните нараства. Бюрото на ОК на БКП изключва от партията 100 комунисти заради отказ да влязат в стопанствата, а някои – и за агитация против ТКЗС. Впоследствие са върнати в партията 43 от изключените, защото са влезли в ТКЗС.

През 1957 г. в Кюстендилска околия стават множество обединения на ТКЗС, в повечето случаи на по 2-3 ТКЗС в районите на бившите селски общински народни съвети. Въпросът е разгледан и на пленум на Околийският комитет на партията за уедряване на стопанствата. Пленумът решава от 90 ТКЗС в околията да бъдат създадени 30, като по възможност към ТКЗС от полските райони се присъединят и някои от съседните стопанства в планинските райони. През тези

години се променя и системата за разпределение на доходите, като през 1962 г. се премахват „доброволно“ рентата върху земята и натуралното възнаграждение на кооператорите. По този начин е извършена фактическа национализация на земята, добитъка и земеделския инвентар на селяните кооператори без закон, при погаване на конституционните норми. Вторият подпараграф „ **Развитие на аграрната сфера в Кумановски регион 1953 -1963 г. и приложение на новите социалистически политики в нея.**“ осветлява аграрните политики в Куманово и Югославия в този период. Тук се диференцират два частни сектора в земеделието през този период. Първият е сектора на частните земеделски домакинства. Другият е сектора на дребното частно стопанство занимаващо се с неземеделски дейности. Правителството на Югославия приема също така мерки за ограничаване на частната собственост върху земята. Част от тях е приетият „Закон за селскостопанския земищен фонд на общонародния имот и за предоставяне земя на селскостопанските организации.“ Той ограничава собствеността на земята на земеделците в размер на 10 ха. В отделни случаи се допуска владее на 15 ха, когато няколко роднински семейства създават семейна задруга.

След 1953 г. в ФНРЮ остават да съществуват 3 вида кооперативи: 1. общи земеделски кооперативи; 2. специализирани кооперативи; 3. селски трудови кооперативи. Общите земеделски кооперации извършват многобройни работи в частните земеделски стопанства (от оран до вършеене на зърното, на договорни начала, както на кредит, така и за заплащане в брой) Тези кооперативи снабдяват индивидуалните селски стопани с висококачествени семена, животни от добри породи, овощен посадъчен материал и т.н. а също наемат земя от селяните за определен срок. Те действат и в ролята на откупвачи на селскостопанските продукти, занимават се с преработка на продуктите и снабдяват селата със стоки за широко потребление. Извършва се обобществяване на начина на производство без същевременно да се превръща в обществена собствеността на земята, която остава частна. След премахването на СРЗ в Куманово е създаден Околийски кооперативен съюз, със задача да помага в развитието и напредъка на земеделието и животновъдството. Както отбелязахме по-рано в голям брой села на Кумановски регион се създават общи земеделски задруги и животновъдни ферми към тях. Обществения икономически план на ФНРЮ за периода 1957-1961 г. започва да се подготвя още от ноември 1956 г. На селското стопанство се отделя особено внимание. Потвърждава се залагането на държавно-кооперативния сектор и се посочват пътища за неговото разширяване. В него важна роля се отделя на кооперацията между задругите и селяните. Движението на земеделското производство през следващите години е в постоянен възход. В 1957 г. има повишение на производството с 16 % в сравнение с 1956 г. Растениевъдството има най-голямо участие в структурата и е основа на земеделието в Кумановски регион. Делът му заема 70 % в 1956 г., 71.8 % в 1957 г. и се предвижда да намалее до 68,6 % в 1958 г. Животновъдството в структурата на селското стопанство на Кумановски регион участва с 17.7 % и представлява втората по важност сфера.

В тези условия и с цел блокиране на частния сектор, главна роля в социалистическата трансформация на селото и развитието на селското стопанство, ръководството на СЮК започва да отдава на големите толерирани от държавата социалистически стопанства, които трябва да се развиват по системата на работническото самоуправление, точно по същия начин, както и промишлените предприятия. Създаден е и тук през 1960 г. под името Земеделски комбинат „Куманово“ (ЗИК) със седалище в гр. Куманово. По-късно земеделският комбинат „Куманово“ става един от най-големите производители и снабдител на града, а и НР Македония с месо, вино, мляко и млечни продукти, овощия, сокове и други хранителни продукти. Той открива и 22 магазина и заведения за обществено хранене в Куманово. Освен това значителни са и усилията за увеличаване на износа. От самото начало на дейността си той изнася в Европа вино, зеленчуци и месо.

През периода 1957-1963 г. държавата оказва най-силна и интензивна поддръжка на държавно-кооперативния сектор в селото, за цялото време, докато в Югославия строят социализъм.

Колективизацията в двата региона се развива в годините след Втората световна война, като и на двете места съществува аграрна пренаселеност, а земята е раздробена на дребни участъци. В Кумановско е извършена аграрна реформа и част от земята е раздадена на най-бедните селяни. И в двете страни първите кооперативи се изграждат трудно с бавни стъпки и с привличане първоначално на най-бедните селяни, с помощта на държавата. Поддръжката се изразява не само в разширяване финансирането и поощрение на изкупуването на земя, но и в приемането на специални закони за него. В Югославия и Кумановско от началото на 1949 г. се предприема форсирана колективизация. Една от спецификите при осъществяването на колективизацията на македонското село е различното отношение на властите към македонското селячество и селяните от малцинствата с мюсюлманска религия. Колективизацията на земята в България и Югославия води до дълбоко разстройство на положението в аграрния сектор и селата през тези години. Налага се извода, че към 1953 година и в двата региона развитието върви общо взето паралелно и колективизацията се проваля и то по сходни причини. Но югославските ръководители изоставят съветския модел изобщо, а с него и колективизацията, докато българските власти точно в следващите години, я засилват. В Югославия частните стопани са включени в общите земеделски задруги, а малка част от земята остава в държавата. Наложени са ограничения в размера на земята, броя на работниците и данъците на частниците. По това време в Кюстендилско преустановения процес на колективизация е възобновен, като през 1955 – 1958 г. почти цялата земя е обобществена след силна съпротива от селяните и включена в ТКЗС, което предизвиква масов отлив от селото към града. По-късно в края на 50-те години тези стопанства са обединени в помашабни организации, което е една иновация в социалистическите страни от Източна Европа. В Югославия също се ориентират към големи контролирани от държавата земеделско-индустриални комбинати в социалистическия сектор на

селското стопанство, в които се експериментира въвеждането на работническото самоуправление. В края на 50-те и началото на 60-те години на XX в. селското стопанство там се справя относително успешно.

II.5. Пета глава. Образователни политики и обществени промени в Кюстендилски и Кумановски региони след Втората световна война.

Образованието и културата се явяват много важни сфери в политиките на комунистическите партии за модернизация в България и Югославия след Втората световна война. Именно чрез просветното дело се извършва индоктринацията на младите хора според възгледите и идеите на управляващата партия. Културата е мощно средство за постигане на партийните идеологически цели и значими социални задачи, механизъм за обединение и ръководене на масите повсеместно и на всички нива.

Основните принципи на социалистическата система на здравеопазване, както е известно се свеждат до: държавен характер и единство в ръководството и управлението; планово развитие на здравеопазването; органическа връзка на науката и практиката; профилактична насоченост на здравеопазните дейности; „безплатност“ и „общодостъпност“ на квалифицираната медицинска помощ.

Първият параграф **„Разширяване на образованието в регионите и ликвидиране на неграмотността“**. Той е разделен на 2 подпараграфа, един от които за Кюстендил и другия за Куманово. По отношение на образователните политики, се разглеждат действията на новите власти на регионално ниво относно създаването и функционирането на училищата и огромяването на населението. В първият подпараграф се показва по-доброто състояние на просветното дело в Кюстендилския регион, където има 3 детски градини, едно начално училище, три прогимназии, две гимназии (мъжка и девическа), средно земеделско училище, практическо училище по дървообработване и занаятчийско училище с общо 4300 ученици. В съседния град Дупница също има мъжка и девическа гимназии, професионално училище по тютюнопроизводство и технология на тютюневите изделия, занаятчийско и промишлено училище, както и открития в 1935 г. Институт за прогимназиални учители по всички специалности. Акцент в програмата на Отечествения фронт след завземането на властта, е изкореняването на „фашистката идеология“ от целия духовен живот във всичките и форми на съществуване. Това се използва от околийските комитети на ОФ през октомври и ноември 1944 за прочистването на държавния апарат и училищата от неудобни или опозиционно настроени хора, обявени за „фашистки“ елементи. След 1948 г. при открито обявената социалистическа ориентация на страната, в образованието започват да се прилагат много елементи от съветския модел. Разгръща се кампания по огромяване на възрастното население. Голяма част от ръководителите и дейците на БКП преминават партийни школи или обучения в СССР. Училищното дело и просветата са съветизирани в голяма степен за сметка на изградената просветна традиция.

Можем да кажем, че присъствието на идеологията в образованието е твърде силно и през периода 1954-1956 г. Идеологическото възпитание в съветските училища, е възприето почти напълно в българските, като е подпомогнато от системата и основните принципи и методи на съветската педагогика. Сред успехите, които се изтъкват, са обхващането на 99 % от подлежащите на обучение деца, работата по ограмотяването на населението в резултат на което неграмотността в страната е почти ликвидирана, както и разширението на училищната мрежа в страната. Важна роля през следващите години за утвърждаване на професионално-техническите и на средните специални училища има „Законът за по-тесна връзка на училището с живота и за по-нататъшно развитие на народното образование в НР България“ от 1959 г. Тези учебни заведения започват да подготвят кадри с по-висока професионална квалификация. Отварят се и 3 зимни практически училища в селата Сапарево, Кочериново и Драговищица, сградостроително училище в с. Лозно, практическо селскостопанско училище по тютюнопроизводство и тютюнотехника в с. Кочериново, машинно-тракторно училище в с. Самораново и др.

В подпараграфа за Куманово се разглеждат територията на Кумановска област живеят няколко народности и преподаването е необходимо да се извършва на няколко езика. През първите няколко години след Втората световна война, основната грижа е насочена към обхващане на по-голяма част от населението в началното 4-годишно образование, с цел да се намали броят на новите неграмотни лица. В Куманово след освобождението се създава пионерски одбор (комитет) за Кумановска околия. През януари 1945 г. и в селата на албанското население се създават младински и пионерски отряди, като по този начин те се утвърждават като единствена детска организация. Важен проблем в областта на просветата, се явява огромния брой на неграмотно възрастно население. В 5-годишния план е предвидено всички неграмотни хора над 14 г., да бъдат ограмотени с организирането на курсове и с широко използване на книги, като се създаде широка мрежа от библиотеки и читалища. Трябва да кажем, че през тези години сърбохърватският език започва да функционира като *lingua franca* на Югославия. Използва се в югославската армия, от служителите на федералната администрация в комуникациите с всички републикански правителства. Всички ученици в основните училища на НР Словения и НР Македония са задължени да учат сърбохърватски, като не се изисква съотносителност по отношение на изучаването на словенски и македонски в сърбохърватски говорещите области. След 1948 г. и прекъсването на отношенията със СССР се залага на местния патриотизъм и сили с акцент върху правилността на линията КПЮ и избличаване „клеветите“ на другите комунистически партии спрямо Югославия.

След конфликта между Сталин и Тито в Югославия и НР Македония се променят много неща и в образованието. Отменени са старите учебни програми и са въведени нови. Изучаването на руски език е заменено с изучаването на английски. В училищните програми проникват редица западни автори, а обучението се демократизира и либерализира. Въпреки предприетите мерки за увеличение на

грамотността сред населението в НР Македония при преброяването в 1953 г., от възрастното население над 18 г. грамотните са 616 000, а неграмотните около 323 000, което е близо 34 % – все още един висок процент. През 1958 г. се извършват дълбоки реформи в образованието в Македония. Поради тези причини Народният одбор на Кумановска околия с решение N 9527/1 от 27.12.1958 г. създава Просветно-педагогическа служба, като отделно административно учреждение. По-късно в 1959 г. в НР Македония се приемат нови закони за образованието. С тези законови инициативи са утвърдени основните характеристики на училищата и подготовка, които остават непроменени до края на 80-те години на XX в. Според тях основното училище продължава 8 години и е задължително за всички деца от 7 до 15 г. То представлява задължителния минимум на училищно образование и възпитание в НР Македония и ФНРЮ.

Във втория параграф **„Идеология и култура.”** Отново в 2 подпараграфа се показват политиките и промените в тази сфера в двата региона. Тя търпи голяма промяна след войната. Докато в Кумановско се налага една нова национална култура, с нова идентичност залагаща на местните традиции, то в Кюстендилско особено след 1948 г. е наложена, като господстваща идеологията на марксизма-ленинизма със задължителния в СССР културен модел на социалистическия реализъм. Водещи мотиви в културата и творчеството от двете страни на границата са възвеличаването на партизанското движение, както и строителството на новото социалистическо общество. И в двата региона се укрепват съществуващите и създават нови културни институции, като библиотеки, кина, театри, ансамбли, работнически и народни университети, кръжоци и други групи. Също така се залага на приближаването на културата до народа чрез участието на обикновените хора в художествената самодейност в България и т.нар. „художествен аматеризам“ в Македония, и адаптирането ѝ към него. Все пак трябва да кажем, че в Кумановско до края на 50-те години разходите за култура са доста по-малки от необходимото, като основните средства там са насочени към индустриализацията, отбраната и комуналните дейности. Броят на книгите и четенето в Куманово и региона значително изостават от онези в Кюстендилско, но в Куманово киното и музиката се развиват в условия на значително по-голяма свобода. И в двата региона от средата на 50-те години на XX в. започва либерализация в културната сфера, която разбира се е доста по-добре изразена в Кумановско и Югославия. Все пак по-късно и там държавата налага някакви рамки на тази сфера, които са осезаемо по-леки от тези в Кюстендилски регион. Така можем да кажем, че с политиките си управляващите партии и в двете страни и региони, целят да управляват процесите и използват влиянието и възможностите за въздействие на тази област, като приближат и направят контролираните прояви на културата и изкуството широко достъпни за обикновените работници и селяни. Определено след 1960 г. степента на контрол и вмешателство в развитието на културата в Югославия и Кумановско е значително по-малка, отколкото в България. Хората в културната сфера в Югославия се радват на по-широка творческа свобода и достъп до информация за актуалното състояние на изкуството и участват във

важни международни събития.

Последният параграф на тази глава е „Здравни политики“. Тук също в 2 части е показано развитието им в двете държави и на местно ниво. След Втората световна война здравната мрежа и помощ в двата региона все още не е добре развита. Здравеопазването е ограничено главно до по-заможните градски слоеве въпреки усилията за създаване на здравна мрежа в селата и градските квартали. Селата разчитат в повечето случаи на традиционната медицина или ограничен брой медицински лица. Съществуват както държавни болници, така и частни кабинети. До 1948 г. под една или друга форма в Кюстендилско действа Бисмарковият осигурителен модел и отделеният от държавата фонд. Социалистическите режими предприемат действия по осигуряване на масов достъп до елементарни здравни услуги. Новата власт национализира след 1948 г. частните рентгенови и зъболекарски кабинети, както и частните аптеки. След 1950 г. в региона, както и в България се въвежда съветския модел на здравеопазване или т.нар. Модел „Семашко“. В съседният Кумановски регион можем да кажем, че здравеопазването е на още по-ниско ниво, като се ширят много заразни болести – туберкулоза, малария, дизентерия и др, а населението е упреквано, че няма доверие на модерната медицина. Постепенно през течение на 50-те години на XX в. са построени нови сгради за здравни пунктове и амбулатории в големите села. И на двете места се предприемат мерки за профилактика и хигиена в градовете и селата. През 1951 г. в България е въведена безплатната медицинска помощ, както и останалите принципи на съветската система с държавно финансиране, йерархическа и участкова структура. В социалистическата държава управлението (администрирането) на здравеопазването се извършва от бюрократията. Финансирането на здравеопазването в България през социализма се извършва целево от данъчната система, без да се допуска частна медицинска практика (с известни минимални изключения). В Югославия системата е друга, като финансирането ѝ е чрез данъци от населението и такива изплащани от предприятията в околията. Общо затруднение и на двете места е липсата или малкото специалисти, и квалифицирани кадри в здравеопазването. Друг проблем е отношението и вниманието към пациентите на ниския и средния медицински персонал, както и заплащането неофициално на средства за получени допълнителни здравни услуги.

II.6. Заключение

След Втората световна война в държавите от Източна Европа започва постепенна модификация на обществата по съветски образец.

В България и Югославия идеите на социализма навлизат в края на XIX и началото на XX в. Дълго време политическото им влияние е сравнително слабо поради предимно селския характер на населението на страните и условия на нелегална дейност.

След 1948 г. югославските теоретици заклеят съветския модел като държавен капитализъм, при който бюрократична каста експлоатира работническата класа. Те наблягат на образец, който подчертава марксистката цел

на „отмиране на държавата” и създаване на общество като „свободна асоциация на производители”, което включва и политическа децентрализация в рамките на еднопартийната система.

И България и Югославия наследяват от своя период на капиталистическо развитие значителни регионални неравенства в разпределението на промишлеността и производителните сили, в инфраструктурата, както и в техния жизнен стандарт. И двете държави имат няколко големи града или индустриални центрове, които са на по-високо ниво над останалите слабо развити селскостопански зони с лоша инфраструктура.

Първите регионални политически цели и политики са предприети през периода на усиленото екстензивно развитие на социализма. Тези цели са насочени предимно и основно към намаляване на основните регионални диспропорции. Индустриализацията се счита за основен инструмент за това реализиране. Едва от началото на 60-те години на XX в., можем да говорим за реорганизация на държавните политики за управление към регионите в България. Регионалното управление започва ограничено да се осъществява от окръжните власти и техните секторни управителни съвети. Но реално никаква промяна не настъпва на местно ниво.

В следвоенното развитие на Югославия, нейните части – републики и автономни провинции също навлизат с големи икономически и социални различия, като изискването за равномерност в развитието е посочено за една от основните цели и политики. Въпреки положените усилия и политики, и независимо от постоянното залагане за по-хармонично регионално развитие на неразвитите региони, големите контрасти между републиките и провинциите остават нейни постоянни качества през разглеждания период. Дори според много мнения през целия период на социализма, вместо да се редуцират различията се увеличават.

Разглеждайки административното развитие на двата региона, виждаме големите различия в предходната им еволюция. Кюстендилски регион е обособен отдавна с двете си околии и влиза в Софийска област. Кумановски регион включва различни територии в миналото. Следвоенното му развитие е много по-различно от това в съседния регион.

Политическият живот в двата региона след Втората световна война се развива по различни пътища. В Югославия и Кумановски регион, новите органи на властта се създават в хода на Втората световна война или т.нар. „народно-освободителна борба—”. Възниква и функционира системата на народно-освободителните одбори (комитети).

В България и Кюстендилско, новата власт идва след преврат и с продължителни репресии срещу представителите на старата система. В страната, до сключването на мирен договор действа СКК с редица ограничения. В региона на Кюстендил са силни настроенията срещу новата власт, подсилени от тясната икономическа връзка и износа на земеделска продукция за Германия в предишния период, както и от планинските условия на района, които затрудняват новата власт.

Социалистическата модернизация и за двата града настъпва след Втората световна война. Куманово получава тласък в развитието си още в началото на 50-те години с политиките на децентрализация и индустриализация.

В Кюстендил нарастването се случва със административно-териториалната реформа през 1959 г., и обявяването му за окръжен център, когато съответно и държавата увеличава инвестициите в града. Проблемите с индустриализацията, настаняването на мигрантите, безработицата през тези години, както и водоснабдяването и благоустройството са сходни за двата града.

И в двете държави и региони модернизацията и прогресът се схващат и асоциират като развитие преди всичко на индустрията и урбанизацията, строеж на нови предприятия, сгради, пътища, инфраструктура и язовири. Тази първа вълна на следвоенна индустриализация изостря силно разликите между индустриалните и селските райони.

При все че в новите конституции на двете държави гарантират формално правото на частна собственост, комунистическите власти толерират частното предприемачество, до тогава до когато им е необходимо.

Като цяло можем да кажем, че национализацията в Кумановски регион се извършва по-лесно, докато в Кюстендилски регион тя не протича толкова гладко, тъй като районът е икономически по-развит, има доста опозиционни настроения, а действат и силни съпротивителни групи. Бившите собственици не са обезщетени по справедлив начин, а фактически са ограбени и така извършената национализация граничи с конфискация.

В сферата на икономиката и в двата региона преобладава след войната леката промишленост, развиват се хранително-вкусовата, тютюневата, текстилната, керамичната, дърводобивната и дървообработваща промишленост, както и минно-добивната – извличане на въглища и руди. И на двете места местните власти започват да изпълняват приетите държавни петгодишни планове за развитие, следвайки съветския модел на индустриализация.

Важната хранително-вкусова промишленост, дървообработващата и текстилната, както и свързаните с развитието на селското стопанство, трансграничните връзки и износа за Кюстендилски регион са пренебрегнати през по-голямата част от 50-те години. В него след VI конгрес на БКП и според плана на втората петилетка, политиките на индустриално развитие са насочени към добивната каменовъглена промишленост (Бобовдолският басейн), тютюневото производство и мерки за подобряването на условията в предприятията.

В Югославия още Първият петилетен план (1947-1951) обръща известно внимание на регионалното развитие и политики под формата на специална помощ и планиране на нови предприятия в своите официално определени слаборазвити региони, включващи НР Македония. Положението в Кумановско до смъртта на Сталин не търпи никакво силно индустриално развитие. След 1951 г., там се въвежда новата система на работническо самоуправление. Поради ниското материално и обществено ниво на развитие, то се сблъсква с многобройни

трудности. Но децентрализацията, смекчаването на плановете разчети, частичните пазарни принципи и предоставянето на повече права на местните власти дават повече възможности за развитие. От средата на 50-те години на XX в. се прилага политика на усилено създаване на индустриални обекти във всички македонски региони. В обществените планове на НР Македония от 1954 г. нататък и особено плана 1957 – 1961 г., се отделят огромни средства за стопанското развитие на слабо развитите околии Кумановска и Охридска. Местните общини и околии започват да разрешават установяването на дадено предприятие в рамките на административните си граници. Като такива политическите фактори, а не пазарните, често определят точното местоположение, както посочва Бранко Хорват.

Ако сравним с България и Кюстендилски регион виждаме друга централизиран модел на развитие. Владимир Бонев, като първи секретар на ОК на БКП в Кюстендилски окръг се опитва да създаде нови предприятия и заводи в региона, да коригира държавния план, или да получи отстъпки, но винаги се съобразява с решенията на централната власт, като случаите в които Окръжен народен съвет – Кюстендил не ги изпълнява са изключително редки. Всички политики за инвестиции, капиталовложения и местоположението на промишлените мощности в Кюстендилски регион се вземат в София. През 60-те години и в Кюстендилско се създават нови предприятия, основно в Кюстендил и Станке Димитров, като Галенова фабрика – един представител на фармацевтичната промишленост, или създадените по-късно Кондензаторен завод, Обувен завод, Завод за шанци и форми и Вибробетон. Те са замислени като едни съвременни производства и центрове на растеж и иновация, които биха способствали за напредък на региона. Всички тези политики довеждат до задълбочаване на регионалните различия между регионалния или промишлен център и гравитиращата към него територия. Появява се проблемът „център – периферия“, „административен център“ – „останалите населени места“, „град – село“, „градски център – предградия“ и др. Така можем да кажем, че тези регионални политики и на двете места изострят и задълбочават разликите вътре в регионите. Обикновено градовете с индустрия се идентифицират с динамичен икономически, социален и културен живот, докато периферията (граничните и планински райони в случая) се характеризират с особености, като интензивна миграция водеща до намаляване на демографския потенциал и изоставане в икономическия, социалния и културния живот. Електрификацията и развитието на електропроизводителната и електропреносната мрежа в двата региона върви различно. Докато в Кюстендилско се влагат огромни сили за развитието и свързването, то в Кумановско остават много села и райони, които получават електричество много късно. Строителството и в двата региона се развива бурно, поради нуждата от изграждане на индустриални обекти, пътища и язовири, а също така поради огромната необходимост от нови домове и жилища в градовете. Внасят се нови методи и техники на работа, макар че в началото на периода строителството запазва характера си на тежък физически труд. Транспортът

и пътната мрежа в двата региона също се отличават. Кюстендилско има доста по-добри пътища, наследени от предходния период. В Кумановско особено планинските и гранични части тази сфера е пренебрегвана по политически причини, пътищата са в лошо състояние и дълго време не се изграждат нови. Кумановско изгражда и част от ж.п. линията Куманово-Беляковце към границата с България, а също и част от автомагистрала. Изграждането и до границата с България и свързването ѝ е главния транспортен проблем на двата региона. Непосредствено след Втората световна война търговията в двата региона се намира на много ниско ниво. Към края на периода търговията донякъде се модернизират, построени са съвременни магазини, потреблението нараства, но има големи различия от магазините в градовете към селата особено планинските.

По време на социалистическия период двата региона в България и Югославия имат селскостопански сектори, в които държавата налага държавното планиране и контрол. Има обаче разлики в техните политики и резултати. Новите власти извършват аграрни реформи с ограничаване на ползваната земя и задоволяване на малоимотните селяни със земя. Тя освен, че е малко поради планинския характер на релефа е и силно раздробена, което затруднява механизираният обработване. Колективизацията на земята в България и Югославия води до дълбоко разстройство на положението в аграрния сектор и селата през тези години. В крайна сметка в Югославия се взема решение за създаването на други форми на кооперация в аграрната сфера. Частните стопани са включени в общите земеделски задруги, а малка част от земята остава в държавата. Наложени са ограничения в размера на земята, броя на работниците и високи данъци на частниците.

През 50-те години в Кюстендилско е извършено проучване и райониране в овощарско отношение. Определени са най-подходящите площи с най-добри стопански качества. Процесите на колективизация са възобновени, като през 1955 – 1958 г. почти цялата земя е обобществена с много насилие и натиск, и след силна съпротива от селяните и включена в ТКЗС, което предизвиква масов отлив от селото към града. По-късно в края на 50-те години тези стопанства са обединени в по-мощни организации, което е една иновация в социалистическите страни от Източна Европа.

Основни култури в Кумановско са тютюна и зърнените култури, а започва и развитие на овощарството и техническите култури, както и животновъдството.

В Кюстендилско също тютюнопроизводството е основен отрасъл, но силно развитие получава овощарството. Организират се овощарски изложби, а региона получава наименованието: „Овощната градина на България“. По-слабо се развива животновъдството, като насоки дава лично Тодор Живков за развитие на овцевъдството.

В обобщение след всички експерименти аграрният сектор на Кумановско е с по-децентрализиран и кооперативен модел, наблягащ на дребномащабното земеделие, което по-късно се допълва с аграрно-индустриален комбинат с въведено работническо самоуправление. България и Кюстендилско има по-централизиран подход и държавно контролирани земеделски стопанства.

Непосредствено след края на войната и в двата региона на България и Югославия се сблъскват с много проблеми в просветата. В Кюстендилско, въпреки добрите традиции в предходните години тя търпи реорганизация и „демократизация“ — на образованието, което включва уволнението и прочистването на училищата от учители с различни възгледи. В Кумановско положението в сфера на просветата е много лошо с огромно количество неграмотни и неписмени лица, като е на едно от последните места в Югославия. Там започват политики на налагане новосъздадения македонски език, който се въвежда във всички училища от 1945 г. Разбира се откриват се и училища на албански, сръбски и турски езици. Все пак в началото на 60-те години на XX в. в Кюстендилски регион можем да кажем, че са постигнати целите за обхващане на всички ученици и ликвидиране на неграмотността, както и за създаването на множество учебни заведения, които да подготвят квалифицирани кадри за стопанството. В Кумановско училищната мрежа продължава да се разширява и увеличава, някои проблеми с училищния персонал са решени, но все още остават много неграмотни и нискоквалифицирани лица, като положението е по-лошо в планинските райони.

Областта на културата търпи голяма промяна след войната. Водещи мотиви в културата и творчеството от двете страни на границата са възвеличаването на партизанското движение, както и строителството на новото социалистическо общество. След 1960 г. степента на контрол и вмешателство в развитието на културата в Югославия и Кумановско е значително по-малък от България.

След Втората световна война здравната мрежа и помощ в двата региона все още не е добре развита. Здравеопазването е ограничено до заможните градски слоеве. Селата разчитат в повечето случаи на традиционната медицина или ограничен брой медицински лица. Постепенно през течение на 50-те години на XX в. са построени нови сгради за здравни пунктове и амбулатории в големите села. И в двата региона се предприемат мерки за профилактика и хигиена в градовете и селата.

В основата на регионалните проблеми наследени от централното планиране и администрация в двете социалистически държави и региони са мащабите, методите, формите и движение на индустриализацията. По такъв начин се създават неблагоприятни вътрешни диспропорции между център и периферия; градовете и селските, планински и гранични региони, които не са засегнати от това развитие. Това го констатираме, както в индустрията, така и в аграрната сфера, транспорта, търговията, образованието, културата и здравеопазването. Неравновесията и различията остават въпреки декларираните политики (в Югославия и опитите за такива в България) за балансирано развитие

Научен принос на изследването

1. За първи път е направено историческо изследване на два съседни региона от двете страни на границата на България и Югославия (днес между България и Северна Македония), като са съпоставени

процесите в тяхното политическо, стопанско и обществено развитие в първите десетилетия на социализма (1948 - 1963).

2. Разгледан е югославският самоуправленски модел, както и съветския обществен модел в България, като са открити техните характеристики. Посочени са стратегиите на регионалните политики в Югославия и съответните такива в държавните планове на България през разглеждания период.
3. Направено е детайлно, базирано на множество документи сравнение на развитието на процесите на национализация и индустриализация, както и подемот на промишлеността, строителството, транспорта и потреблението в съседните региони на Кюстендил и Куманово.
4. За първи път са очертани общите черти и различията в процеса на колективизация и на развитието на аграрния сектор в регионите на Кюстендил и Куманово.
5. Разработени са политиките към образованието в двата съседни региона и посочени резултатите от тях. Докато в Кюстендилски регион е постигната грамотност и обхващане на почти всички ученици, то в Кумановско проблемите с неписмените лица остават до края на разглеждания период.
6. Въведени в обръщение са многобройни неизползвани български и чужди източници и материали от архивите на България и Северна Македония.

Southwestern University „Neofit Rilski”

Blagoevgrad

Faculty of Law and History

Department of ”History”

Thesis Abstract

of

Dissertation for acquiring an educational and scientific Doctoral degree in

2.2. History and archaeology

**REGIONAL POLICIES OF SOCIALISM IN BULGARIA AND
YUGOSLAVIA: THE REGIONS OF KYUSTENDIL AND KUMANOVO
1948 – 1963**

By: Anton Georgiev Venev

Academic advisor:

Assoc. Dr. Kristina Popova

Blagoevgrad, 2025

I. General characteristics of the Dissertation

I.1. Relevance of the topic

The topic of the dissertation “Regional policies of socialism in Bulgaria and Yugoslavia: the regions of Kyustendil and Kumanovo 1948 – 1963” is relevant in the conditions of the post-communist development of the regions and the separation in 1992 of the Republic of Macedonia, in the past – a part of communist Yugoslavia into an independent state.

Due to their peripheral geographical location, which is far from the economic center of Europe, North Macedonia and Bulgaria cannot ignore the importance of cross-border relations. These territories on both sides of the western border of Bulgaria are still less developed, are considered regions in an unequal position and with low opportunities, low population density, isolated in relation to the economic and political center of their respective country, poor infrastructure – transport and communications, less developed provision of social and commercial services. Despite all expectations, no economic revival has been observed so far, triggered by cross-border cooperation.

We can mention that regional consciousness or regional sentiments, sometimes called “regionalism”, exist in most parts of the world and are certainly not diminishing in developed countries. This can be expressed in social and political protest against the enormous power and influence of some privileged regions of the country, or against certain decisions of central government authorities.

Even when living in the impersonal environment of a big city or in remote places, people like to maintain their ties with their place of birth, and the rest of their family members, or simply to preserve a certain memory, and this in turn fosters a sense of regional consciousness and regional belonging. It is for this reason that movements towards decentralization of important government functions and the emphasis on regional development, policies and initiatives have a stronger significance than is usually assumed.

This topic is also important in view of the future accession of the Republic of North Macedonia to the EU, and with it the increased opportunities for expanding cooperation, knowledge and ties in all spheres of public life. Kyustendil and Kumanovo regions are two neighboring regions, one in Bulgaria, the other in the past, within Yugoslavia, and currently in the Republic of North Macedonia.

I.2. Chronological framework

The topic covers a period of about 15 years, from the second half of 1948 to the end of 1963. The initial year (1948) marks the beginning of the conflict between Stalin and Tito, with

which Yugoslavia began its independent path to socialism, but this year is also significant and differentiating for Bulgaria. On December 4, 1947 Bulgarian parliament adopted the new "Dimitrov" constitution. It included such changes as 'democratic centralism', the leading role of representative bodies, "socialist legality", etc. In 1948 the 5th Congress of the BRP /k/ declared the goals of building socialism on the model of the USSR. Of course, the previous years after the end of World War II cannot be excluded from consideration, when in both countries power was taken over by governments dominated by communist parties. The upper limit - 1963 is generally conditional, but there are several reasons for its choice. By the beginning of the 1960s, the period of mobilization socialism in its Stalinist version ended, and along with it - the formation of a social system of a socialist type. According to many researchers, the foundations of industrial modern society in Eastern Europe were laid during the first 15–20 post-war years. It was in these years that the accelerated break with the past and the transition from an agrarian to an industrial society took place. In 1961, the Berlin Wall was erected, another symbol of the division of Europe into two opposing parts. In the early 1960s, Bulgaria, like other socialist countries, had changed radically. The beginning of the sole rule of Todor Zhivkov dates back to 1962, when both the party and the highest state power were concentrated in his hands. The following year, the Bulgarian state leadership, which strictly followed the Soviet model, seriously began to discuss the possibilities of Bulgaria's voluntary incorporation into the USSR. In 1963, Yugoslavia adopted a new constitution that strengthened the tendencies of independence of the republics. According to it, The entire state should wither away in the future and for this reason its institutional monopoly should be limited. After the 8th Congress (1964) of the Yugoslav Communist Party, a wide discussion of national problems began. There was a readiness for reforms in both the party and society there, adjustments to Yugoslav socialism, primarily in the field of the economy, political relations between the republics and the center, as well as democratization of the party. All this gives reason to place 1963 as a defining year in the development of socialism in both countries.

I.3. Goals, objectives, methodology

The dissertation aims to shed light on the forms, content and mechanisms of regional policy during the initial years of building socialism, implemented and carried out by the central and local authorities in Kyustendil and Kumanovo, in relation to the initial intentions and goals, as well as the results of the implementation of these policies in both countries and regions.

The main research thesis advocated in this work is that the regional development policies undertaken or imposed during the construction of socialism in Bulgaria and Yugoslavia, regardless of the differences, are the basis of the backwardness and disproportions in the development of the two regions, which continues to this day.

To achieve the above objectives, this study sets the following tasks:

- To highlight the main stages in the development of socialism in both countries and regions in the period under study.
- What is the regional policy in Yugoslavia and does it exist in Bulgaria, as well as to analyze these policies and their results in the economy, agriculture, education, culture and healthcare in the two studied regions.
- To show the common problems, as well as the specifics in the two neighboring countries and the peculiarities of their experience in building a socialist society, the differences and modernization in the two regions.

The main methods used in this work are the historical method, analysis and synthesis, the method of comparison, the method of classification and the method of generalization. The historical approach, necessary for any historical study, is used in this work to place the problem under consideration in specific chronological frameworks in which its historical development can be traced. The method of comparison is used to analyze and compare events, phenomena and processes, their influence and results and to deduce the general and the specific, the similar and the different in the analyzed events, phenomena, and processes. The method of generalization is used to draw conclusions based on the transition from the individual to the general. The dissertation uses historical literature, statistical data, local press from the studied regions and local history works of local residents.

I.4. Sources used

A significant number of materials have been published on the topic, which requires careful selection and choice. There is a significant array of documents in the archival systems responsible for both regions. The funds of the Central Archive of the Bulgarian Communist Party, archives of the Ministry of Agriculture and Trade, Industry and Labor were used. From the archive in Kyustendil of the District and Subdistrict Committee of the Bulgarian Communist Party-Kyustendil and Stanke Dimitrov (Dupnitsa), of the City Committee of Kyustendil and St. Dimitrov, the District People's Council of the Deputies of the Working People - Kyustendil, Local History Research of the Kyustendil Region. From the archive division in Kumanovo - District People's Councils - Kratovo, Kriva Palanka and Kumanovo, as well as the archive of the Kumanovo City Assembly. In addition, a lot of information is also contained in the periodical press: newspapers, magazines, and advertising materials. Local newspapers and publications, such as the newspaper "Kyustendilsko delo", "Narodno delo", "Narodna tribuna" and "Nash vestnik" shed light on many events in the regions. Memories and autobiographies of participants in the events of the researched period were used - for example, the memories of Kiril Gerasimov Mihaylov about the establishment of the TKZS in the village of Slokoshtitsa, Kyustendil Region and others.

I.5. Historiography

Among the numerous studies of the history of Bulgarian socialism, the studies of Mito Isusov, Lyubomir Ognyanov, Ivaylo Znepolski, Mihail Gruev, Iskra Baeva and Evgeniya Kalinova, Vladimir Migeu, Ivan Elenkov, Vesela Chichovska, Milcho Lalkov, Hristo Mishkov, Angel Dimitrov, Vanya Ivanova, etc. stand out. Among the Yugoslav researchers of socialism in Yugoslavia are the historians Dusan Bilandzic, Branko Petranovic, Dejan Jovic, Branko Horvat, Marija Obradovic, Ivana Dobrivojevic, Petar and Olivera Dragisic, and others. Regional history is dealt with by Časlav Ocic, Dijana Pleština, Rajko Bukvic, and others. Macedonian authors and Macedonian historiography provoke many contradictory opinions. Researchers who write about the period we are considering are also Novitsa Velyanovski, Nikola Uzunov, Savo Klimovski, Lazar Lazarov, as well as Violeta Achkoska. Other researchers who deal with these issues are the Russians: Yuri Shahin with "Yugoslavia on the Path to Modernization 1947 - 1961", Vladimir Kuznechevsky - "Evolution of the Yugoslav Concept of Socialism", the Hungarian economist János Kornai, the German historian Marie-Jeanine Calich, the French historian, Bulgarian and Balkanist Bernard Laury, the American economist and geographer George Hoffman, etc.

Local history and local publications about the two regions are numerous, but they need a critical look. Particularly important and guiding is the comparative study of the Serbian researcher Miloš Timotijevic, "Modernization of the Balkan City (1944-1989) Comparative analysis of the development of Čačak and Blagoevgrad in the eras of socialism".

I.6. Structure

The structure of the dissertation is built on the main problems of the development of the two regions, with each separate part also including a comparative analysis. The work consists of an introduction, five thematically separate chapters that specify the scientific problem, conclusion, appendices, list of tables and bibliography. The introduction of the dissertation presents the relevance of the topic, the main goals, objectives and methodology. A historiographical review of the indicated topic is made. The first chapter examines socialism in both countries - Bulgaria and Yugoslavia. Sovietization is shown as a single process in the countries where the Soviet model was imposed, the subsequent rupture between the USSR and Yugoslavia, as well as the clarification and creation of the new self-governing socialism. The specifics of regional policies in Bulgaria and Yugoslavia are examined. The second chapter examines the changes in the administrative structure, political development and the movement of urbanization in the two main cities of Kyustendil and Kumanovo. The third chapter shows the two models of industrial development in the regions. Attention is paid to the level of economic development until the Second World War, the specifics of nationalization in both places, the beginning of the policies of socialist industrialization chronologically earlier in Kumanovo, and then at the end of the period in Kyustendil, as well as the development of electrification, transport, construction and trade. The fourth chapter examines the policy of collectivization of land in Yugoslavia and Bulgaria, and the transformations in the agrarian economy in both regions. The last, fifth chapter, deals with

educational policies and social changes in culture and healthcare during the years under consideration. The conclusion draws important conclusions for these nearly two decades in the two neighboring regions.

II. Content of the dissertation

II. Introduction

The introduction consistently examines the relevance and importance of the topic and the reasons for its selection. The methodology, chronology and periodization, the source base are presented, and the Bulgarian, Macedonian, Yugoslav and other historiography, archives, as well as the chosen structure of the dissertation are consistently examined.

II.1. Chapter One. Socialism in Bulgaria and Yugoslavia: historical, political development and models.

The first chapter presents the introduction of socialist ideas and the creation of social democratic, later communist parties in both countries. The Soviet socio-economic model is also examined in detail, as the primary basis of the regimes established after World War II. The first chapter includes five paragraphs examining the political development of the regions of Kyustendil and Kumanovo from the end of the war to the beginning of the 1950s, when the imposition of self-governing socialism began, and then until the end of the period under consideration.

1.1. The Sovietization of Bulgaria and Yugoslavia and the Example of the Soviet Socio-Economic Model

The changes in Bulgaria and Yugoslavia after the end of World War II and the new regimes established in them encompass all spheres of the functioning of the state and the life of society. The Soviet (Stalinist) model of socialism and the example of the USSR in general played an important role in both countries, contributing to the formation of the specific features of socialism, such as ideology, institutions and norms of behavior. The presence of these common features, however, does not mean complete similarity. Each country taken separately has many individual characteristics.

1.2. Historical aspects of socialism. Penetration of socialist ideas in the Balkans and political consolidation of the left sector in the first half of the 20th century.

In Bulgaria, the ideas of socialism were introduced in the 1880s and the foundations of the organized social democratic movement were laid on July 20, 1891 on the Stara Planina peak Buzludzha. In the lands of the former Yugoslavia, social democratic parties were also created at the end of the 19th and beginning of the 20th centuries. First, in 1884, a social democratic party was formed in Croatia and Slavonia. Two years later, the Yugoslav Social Democratic Party (JSDP) was founded in Slovenia. In 1903, the First Congress of the Serbian Social Democratic Party (SSDP) was held. Social democratic groups were also formed in Thessaloniki, Skopje and Veles (1894), with the groups in Macedonia being part of the Bulgarian social democratic movement at the time.

During the first decades of the 20th century, the parties developed relatively slowly, but their attraction grew during and after the First World War. In the years leading up to the Second World War, they were banned for most of the years, operating under the political leadership of the Comintern in Moscow. The illegal political experience they acquired would serve them during the years of World War II in organizing an armed resistance. An important feature in Bulgaria and Yugoslavia is that in the first months after World War II, under the influence of the communist parties, a lasting system of privileges for former partisans or so-called fighters against fascism was formed, which was consolidated in the following decades. A ritualized state cult of communist heroes developed, with enterprises, factories, cooperatives and schools named after them; histories and house-museums were created for them. The living participants occupied the highest managerial, state and military positions.

1.3. Political separation of Yugoslavia from the “Soviet bloc”

In the first years after the war, Yugoslavia was perceived in the USSR as an example and the first of the countries in Eastern Europe, where the foundations of the new system were laid through the creation of “people's committees” during the Resistance. But despite the lack of any particular critical attitude towards Belgrade's policy, there is one special remark addressed to the Yugoslav leadership. It concerns an issue that was not even discussed in relation to the rest of the Soviet bloc: the desire of one of the Eastern European communist regimes to play a leading role in relation to some other neighboring communist parties and “people's democracies”. Such a desire contradicts the Kremlin's upheld hierarchical model of a system with a single center in Moscow. But the absence of any intention to distance and disagree with the USSR is evidenced by the fact that the government of the Federal Republic of Yugoslavia refused in July 1947 to accept aid under the “Marshall” plan. Thus, according to the West, Yugoslavia was finally assigned to the Eastern Bloc countries. Yugoslavia was not prepared for ideological, political and economic distancing and conflict with the USSR.

At the end of September 1947, a conference of nine European communist parties was held in Szklarska Poręba (Poland), which created a new organization – Communist Information

Bureau (Cominformburo). It was there that the change in Soviet strategy was approved. The disunity resulting from the greater freedom to pursue “national paths” to socialism had to be eliminated if Moscow wanted to retain its sphere of influence, which was no longer guaranteed by its former allies. Stalin and the top leadership of the Soviet state and party decided at the end of 1947 to take decisive steps towards subjugating the wayward Yugoslavia. Only a month later, on March 18, 1948, a letter was sent to Yugoslavia and Tito with a number of accusations against him and the Yugoslav leadership. Together with the recall of civilian and military specialists from Yugoslavia, the drafting of the March 18 letter testified to the Kremlin’s decision to resort to radical measures to isolate the Yugoslav leadership, including the use of a tried-and-tested method – fabricated political and ideological accusations. In the following months, the conflict deepened, but the USSR secured the support of all the Eastern European communist parties and the most important in Western Europe – the French and the Italian, as well as the Chinese Communist Party. The conflict quickly led to Yugoslavia's diplomatic isolation. Its relations with Western countries were not good, and relations with the USSR and the countries of "people's democracy" were constantly deteriorating until the autumn of 1949, when they were completely severed. The internal opposition was not organized and was quickly stifled. It could not strike a blow, but such a blow could come from outside. The internal situation in Yugoslavia at that time presented a rather contradictory picture.

Under these conditions, a crisis of political views and understandings arose in the leadership of the Communist Party of Yugoslavia. As a result, the search for new ideas intensified. New and specific ways of building public relations were sought, but various measures were also taken to further strengthen statism, as well as to continue to copy the Soviet system in a straightforward manner. This included strengthening the state apparatus, collectivization of agriculture, and other measures aimed at reaffirming the direction towards building socialism.

1.4. Socialist Self-Government in Yugoslavia: Ideology and Implementation up to the 1963 Constitution

In the following months, the economic, political, ideological and propaganda pressure on Yugoslavia increased. Ideological differentiation from Stalinism was one of the conditions for successfully standing up against external pressure. The Yugoslav leaders had to go against the opinion of Stalin himself, which was a great challenge for the communist worldview. The Yugoslav party leadership began to actively study and interpret the works of Marx, Engels and Lenin. The concept of self-government arose in the top leadership of the country and the party, and when it was adopted by the leader and head of the party and state - Tito, it became mandatory. The idea of workers' self-government, as a form of organization of individual spheres of the life of Yugoslav society, was proposed by the insights and will of several people, who were a small part of the top leadership of the Communist Party of Yugoslavia. These are Boris Kidrić, Edvard Kardelj and of course Josip Broz Tito. To them we must add a large group of political figures who mainly developed individual aspects of this idea and

applied it in the practice of political and economic relations. Among them we can mention Vladimir Bakarić, Veljko Vlahović, Svetozar Vukmanović-Tempo, Lazar Kolishevski, Moša Pijade and others.

During 1949, in Yugoslavia, the serious shortcomings of the forced planned-distributive model of the economy began to be noted, the need to get rid of excessive centralization of management and planning, the subjectivism and voluntarism of the heads of various ministries and departments. The idea of combining the plan and the market to strengthen market mechanisms and incentives within the framework of socialism increasingly came to the fore. The theoretical propositions that formed the basis of the reformist course were developed in 1950–1951. The real history of workers' self-government in Yugoslavia began with the adoption of "Basic Law on the Management of State Economic Enterprises and Higher Economic Organizations by Labor Collectives" on 27.06.1950. The main emphasis in the transformation of the economic mechanism of Yugoslavia was placed on self-government, both at the level of the subject of production activity and in a regional aspect. A real reorganization of the authorities, inspired by the new "Titoist" concept, took place in 1952–1953. The main principles of the reform are briefly formulated in the "four Ds" - democratization, decentralization, debureaucratization and destatization. Against the background of the construction of socialism in Bulgaria and other socialist countries in the late 1940s and early 1950s of the 20th century, the socio-economic transformations in Yugoslavia in the direction of the concept of "market socialism" can be described as a kind of revolution. In the 1950s, Yugoslavia had an extremely high rate of development, so it was among the fastest growing economies in the world. Another characteristic feature is the increase in labor discipline, unlike the countries in real socialism, where it, was in most cases at that time, at a low level despite the slogans and appeals of the party. There was an impression amongst the workers, that they made decisions and affairs of, but this, of course, is only true at first glance.

In the late 1950s and early 1960s, Yugoslavia continued to show a tendency towards a reduction in the role of the federal state and an increase in the role of the republics, regions and municipalities as self-governing units. In 1961, even greater price liberalization was established, and enterprises were given the right to set their own prices for many goods of their own production. With the onset of the economic crisis of the 1970s and increased global competition, Yugoslavia's "third way" lost its appeal. However, for Western societies it acted as a kind of necessary corrective. In this way, many of the workers' demands were accepted there and the social market economy was supported, and measures were also taken against more radical and chaotic changes. The Yugoslav contribution is that there is a growing interest in the history of self-management relations in Yugoslav enterprises, through the study of which and conclusions can be corrected problems of employment, social justice and democracy in modern societies.

1.5. Regional development policies of Bulgaria during the period under study.

Regional policy in Bulgaria does not have a long-standing practice of implementation and use. After 1948, the planned economy replaced the market economy and important decisions were highly centralized. A long period of the development of socialism is characterized by the predominance of sectoral or industry management. During this period in Bulgaria, regional plans are an integral part of the overall national plan and their implementation is mandatory for the various party and state organizations and institutions. The entire socio-economic development is governed by central planning directives.

The development of heavy industry was given top priority, with coal and other energy sources being extracted, and steel and metal production being greatly expanded. Light consideration and investments in infrastructure, especially transport, housing and consumer goods-oriented industries received little attention. Strongly linked to industrialization was the enormous effort to increase the extraction and production of vital domestic raw materials. During the first five-year plans, capital investments were preferentially directed to regions that could most appropriately contribute to the creation of enterprises in the energy, metallurgy, mechanical engineering and chemical industries. These were, according to the communist authorities, the main parts of the material and technical base of socialism. Achieving the goal of relative equalization of the standard of living in Bulgaria, which is one of the goals of socialist regional policy, as defined by István Bartke, was possible only with relative equality in the spatial distribution of enterprises and production. In 1959, regional decentralization policies began, which strongly stimulated the processes of urbanization. The larger number of administrative centers – 28, lead to a significant territorial deconcentration of capital investments, fixed assets, production and services, as well as a significant equalization of incomes and quality of life at the regional level. Almost all new district cities had a significant increase in the number of people employed in industry.

The redistribution of powers, functions, and decision making at the district level creates another problem of dependence of development within the district on local authorities. As a result of the reform, existing spatial disparities are transferred to the lower municipal level, instead of being balanced and eliminated.

1.6. Regional policy in Yugoslavia (1948 – 1963).

The regional question and policies in socialist Yugoslavia are not only a problem of economic differences, but are also related to the national issues of the peoples that make up the state, as well as to the issues of the organization of the state. It also expresses the different historical influences and the resulting mixture of different cultural models. As a legacy of its past, socialist Yugoslavia inherited enormous differences between the regions, which also appear as socio-economic specifics in the development of individual nations. The regional division of Yugoslavia is based, as already mentioned, on the political division of the country. Eight economic regions are distinguished in Yugoslavia.

Yugoslavia is the only country in Southeast Europe that from the very beginning paid attention to regional development in the form of special assistance and planning of industrial locations in its officially designated underdeveloped regions.

The first five-year plan indicated an increase in investments in the economy of the People's Republic of Bosnia and Herzegovina by 7 times, the People's Republic of Macedonia 8 times and the People's Republic of Montenegro also 8 times.

The changes in the economic system, which began in 1952, also caused changes in regional policy. The introduction of the self-government system provided enterprises with free disposal of part of their funds. At the same time, the participation and independence of lower administrative units in the management of the budget and social funds increased.

The subsequent annual development plans of the republics, districts and municipalities in Yugoslavia can be viewed as regional development policies, consistent, of course, with the federal social plan. From 1953 to 1958 the main strategic objective of the investment policies was to mitigate the disparities in the economic sphere, which were manifested primarily between industry and agriculture, as well as between the production of tools for manufacturing and consumer goods.

Despite efforts, the differences between the regions in Yugoslavia in the early 1960s did not decrease. For example, when measuring the gross domestic product per capita, the discrepancy in economic development between the most developed region of Slovenia and the least developed – Kosovo increased between 1950 and 1960 from 3:1 to 5:1. Despite the good intentions for the development of the least developed regions, the methods and actions of previous years did not yield results.

II.2. Chapter Two. Administrative, political development and urban planning of the Kyustendil and Kumanovo regions 1945 – 1963

The evolution and development of the administrative-territorial organization of the two regions is clarified. The political development of the regions of the Kyustendil and Kumanovo from the end of the war to the beginning of the 1960s are pointed out. Urbanization, which was a major trend after World War II, applies to both Yugoslavia and Bulgaria during the period under review. The development of Kyustendil and Kumanovo, as the main urban centers of the regions, is examined. The evolution and development of the administrative-territorial organization of the two regions is clarified.

The first paragraph **"Administrative development of the regions"** examines the administrative development of the two regions in 2 subparagraphs. The first subparagraph, **"Administrative changes in the Kyustendil and Dupnitsa (Stanke Dimitrov) districts 1945 - 1963"** shows the administrative organization and development of the two districts after the end of the war. An overview of the district people's councils in Kyustendil and Stanke Dimitrov is made, as the city people's councils in the mentioned cities and the village people's

councils also operate there. During different years of the period 1944 – 1958, 65 local people's councils functioned in the region. Of great importance was of the Kyustendil District in 1959 – which included the municipalities of the previous districts: Kyustendil and Stanke Dimitrov.

The second subparagraph called “**Administrative structure of the Kumanovo region in 1945 - 1963**” again the same time period was chosen, but for the neighboring region, whose history is much more complex and with many changes. The Kumanovo region includes different territories in the past. Its post-war development is also very different from that of the neighboring region. The main difference being a dispute over the region’s northern border with the neighboring Republic of Serbia.

The Kumanovo region, was composed of two districts at the end of 1952 - Kumanovo and Kriva Palanka. A few years later, in 1955, a new phase in the development of the municipality in Macedonia began, which also led to changes in economic policy. The term local self-government itself was replaced by another, called the communal system. This is a special social system established in that period in Yugoslavia. At the end of 1962, 6 instead of 9 municipalities were formed, as a result the municipalities of Rankovce, Klechovce and Tabanovce were abolished.

Looking at the administrative development of the two regions, we see great differences in their previous evolution. The Kyustendil region has long been separated with its two districts and is part of Sofia region, The Kumanovo communal system was introduced in Kumanovo region in the mid-1950s. Meanwhile, in 1959, Kyustendil saw an administrative reform due to urbanization and depopulation of villages and the policy of accelerated economic development with the replacement of the branch principle of management with a territorial one.

The second paragraph "**Political Development of the Regions**" examines the changes in the public life of the two regions in two subparagraphs.

"**Urbanization and urban planning in Kyustendil and Kumanovo**" is presented in two subparagraphs. The first one examines the historical and urban development of Kyustendil from Roman times, when it became an urban center to the present day. The second subparagraph outlines the expansion of Kumanovo as a rather late city during the Ottoman Empire, and in the first half of the 20th century. In Kumanovo, the processes of urban progress and Europeanization accelerated after World War I, when the Kingdom of Yugoslavia invested in the city. Socialist modernization for both cities occurred after World War II. The problems of industrialization, the accommodation of migrants, unemployment in the 1950s, as well as water supply and public works are similar.

II.3. Chapter Three. The Two Models of Industrial Development in the Regions.

The third chapter examines the industrial level of the two regions, the nationalization measures, as well as the subsequent socialist policies of industrialization, the development of electrification, transport, construction, trade and consumption.

In **3.1. „The economies of the two regions in the first half of the 20th century.”** The economic development and level of the two regions before the Second World War is shown.

The first subparagraph, "The Economy of the Kyustendil Region at the Beginning of the 20th Century and After the Changes in 1944," examines the evolution of the economy in the Kyustendil Region until the middle of the 20th century. In a relatively short time, a number of industrial enterprises were built in the Kyustendil Region with local and foreign capital, which aimed to process mainly local raw materials. A cardboard and paper factory, a woolen yarn factory and several fruit and vegetable processing enterprises were built. Other smaller enterprises were also created and started operating, such as mills, sawmills, gift shops, lemonade stands, distilleries, etc. The foundations of the coal mining industry and the production of electricity were laid. However, during this period until 1944, the Kyustendil Region developed weakly, unsatisfactorily and one-sidedly in industrial terms. Despite the fact that several enterprises operate in Kyustendil and Dupnitsa, the main element in the economy of these two largest settlements remains handicrafts. After the coup of September 9, 1944, on the territory of the Kyustendil and Dupnitsa districts, which at that time constituted the borders of the Kyustendil region, there were a large number of small enterprises with physically and morally worn-out equipment. Only the enterprises of the food industry were larger and more modern. The enterprises were private and cooperative. Handicraft production still has an important importance in economic life, but a small number of small producers were united in the 5 handicraft cooperatives. The mining industry in the region is represented by the Bobov Dol mine and other small enterprises. The tobacco warehouses, in which over 3,000 people work seasonally, are of national importance. During these first years after the war, the enterprises that had not been seriously damaged were being rebuilt, but due to the lack of many raw materials and the disruption of connections, their development was still greatly hampered. Nevertheless, attempts were made to modernize, consolidate, and increase production.

The second subparagraph, "**Kumanovo Region - Economic Situation in Royal Yugoslavia and During World War II**" presents the economic development of Kumanovo as part of Royal Yugoslavia and during World War II. There, the state and especially the municipalities began to establish some industrial enterprises on the territory of Vardar Macedonia. This applies to the branches of the tobacco industry and the field of electricity generation. The ceramic industry also developed in Kumanovo, as well as the milling industry, a beer and ice factory was opened - a branch of the factory in Skopje, and banking also developed - in 1922 the Kumanovo Commercial and Industrial Bank was opened. As in the neighboring Kyustendil region, tobacco had a leading economic importance and the first real industrial enterprise in Kumanovo was the Tobacco Monopoly. The building in which it was housed dates back to 1932. Also, in 1926, a thermal power plant was constructed, which guaranteed

electricity for the city and the surrounding villages. There are also two automatic mills and two primitive oil factories. There is also a tile workshop and a brick factory "Vardar" - Kumanovo, as well as a basalt quarry in the village of Mlado Nagoričino. The situation is no different in the other two cities in the region. During the time of the Kingdom of Yugoslavia, Kriva Palanka did not see any visible economic progress. There was even a stagnation in the economy, which was primarily in the crafts and trade sector. The only industrial enterprise was a small hydroelectric power plant with an automatic mill created by the brothers Ljuben and Slave Tamburkovski. In Kratovo until World War II, there was no organized industrial activity of any kind. Only a small share of the population was engaged in craft services and small trade, and all the rest were in agriculture. The number of industrial enterprises in Macedonia from 1918 to 1941 increased about seven times. But this does not mean that any special growth has been achieved. Many of them are small factories or, more precisely, expanded and partly mechanized workshops.

Due to the uncertainty during the Second World War, the Bulgarian authorities avoided serious investments in the region, despite some economic and public development initiatives. For the time of the war, they created a woodworking workshop in the village of Uzem, Krivopalanchko and a fruit and vegetable drying plant in Kriva Palanka. After the end of the Second World War, the economic situation in Kumanovo and the region remained complicated. During their withdrawal, German troops conducted combat operations in the region and many roads, bridges, buildings and facilities were damaged or missing. In Kumanovo, the thermal power plant was mined and blown up, and the railway line was also damaged. Immediately after the expulsion of the German troops, volunteer actions began to repair the streets, constructing individual buildings and restoring the roads.

The comparison between the two regions in the time before World War II shows that, in general, the industry of Kyustendil was more developed during those years, the number of employed workers here is 6,615 in the Dupnitsa region and 2,078 in the Kyustendil region, or a total of 8,693, compared to just over 1,000 workers in the Kumanovo region, where craft production is better developed.

The second paragraph of the chapter **“Nationalization of Industry in Both Regions”** focuses on the policies for the nationalization of private industrial and mining enterprises and banking in Bulgaria and Yugoslavia after World War II. The destruction of private property is a defining feature that draws a line between the old capitalist order and the new system. The question of the boundaries of any nationalization is also important. The definition of the boundaries outlines the goals pursued by this action. One of the difficult issues in both countries is that of the socialized craft enterprises. This is because in both Bulgaria and Yugoslavia it is not always possible to draw a sharp line between craft and industrial enterprises. The first subparagraph examines the implementation of nationalization in Kyustendil and its region. In Bulgaria, things developed with a delay of about a year compared to Yugoslavia, since until mid-1947 there was a legal opposition, with which the authorities somewhat took into account, also due to foreign policy considerations. By February 1947, a peace treaty had not yet been signed. Preparations for the nationalization

were being carried out in complete secrecy. The Communist Party began seizing enterprises on December 22, 1947, before the Nationalization Law had even been adopted by the National Assembly. A preliminary list was drawn up, which in the Kyustendil district included 49 enterprises and workshops that would be nationalized. The list for nationalization was later reduced from 49 to 44 sites. In the Dupnitsa district, the list for nationalization was longer. It included 83 private industrial sites, among which the most important were: "Granitoid Company" with 4 power plants in the village of Rila, the paper-pulp and sawmill factory in Kocherinovo, the wood-processing plant "Veli lak", the ceramic factory in Yakhinovo, and canning factory of Georgi Penev in Dupnitsa. The remaining nationalized workshops and factories are similar to those in the Kyustendil district, namely soda-lime factories, mills, gift shops, sawmills, woodworking, oil mills, as well as two printing houses in Dupnitsa. In most places, the owners were surprised, and despite their worries, were forced to accept what happened. After this process, there were also cases of complaints filed by the former owners that their enterprises were handicrafts and some of them temporarily regained their ownership. Socialist nationalization in the Kyustendil region ended around 1950. The second subparagraph examines the nationalization in Yugoslavia and the Kumanovo region, immediately after the end of World War II, which means from the spring of 1945 and lasting until 1958. Federal People's Republic of Yugoslavia, began the first steps towards socialism, by seizing and acquiring properties and assets of Royal Yugoslavia immediately after liberation from the German troops. Since the majority of the bourgeoisie did not join Tito's partisan movement, they were accused of collaborationism and the main part of the large properties was expropriated as punishment for the "enemies of the people". The first nationalization in the sphere of industry and trade took place in Yugoslavia and the People's Republic of Macedonia in early December 1946. The complete nationalization of industry was carried out in 1948 during the clash of Yugoslavia with the USSR. As in the first, so now, this was preceded by a decision of the Politburo. Amendments and additions were adopted on 28.04. 1948 to the Nationalization Law. They covered enterprises of regional and local importance and retail trade (mines, power plants, tile factories, brickyards, sawmills, printing houses, shops, warehouses and cellars, sanatoriums and hospitals, hotels and swimming pools, resort buildings, mills, cinemas, etc.). Especially for the Kumanovo region, these are primarily mills and watermills, which include about 15 sites. The last episode of nationalization in the Kumanovo region and Yugoslavia was the "Law on the Nationalization of Houses and Properties for Rent and Building Plots" adopted at the end of 1958. In accordance with this law, all buildings and properties for rent belonging to citizens, civil legal entities, public organizations or other associations of citizens were nationalized.

In general, we can say that nationalization in the Kumanovo region was carried out more easily, while in the Kyustendil region it did not proceed so smoothly, since the region was economically more developed, there were quite pronounced opposition sentiments, as well as Goryani chetas and strong resistance groups. The former owners were not compensated fairly, but were in fact robbed, and the nationalization carried out in this way borders on confiscation.

The paragraph **“Socialist industrialization and regional policy in the two regions 1948 – 1963”** presents the policies of the new authorities towards industrialization of the regions, as well as the situation in them immediately after the war. The first subparagraph, accordingly, refers to the Kyustendil region. The uniformity of the economic development of the regions, regardless of how they are defined, is an important goal in the economic policy of any country. This is especially true for socialism, since according to its ideology, it can be introduced only in an economically well-developed country. Immediately after the seizure of power by the communists, the industrial sector of the economy passed almost entirely into state ownership. At that time, comprehensive planning was also introduced. The central planning authorities were required to give detailed instructions to factories and enterprises. Corrections and adjustments in regional development would lead to the acceptance of the influence of local authorities, which does not fit into the policy of leadership from a single center. Centralized development policies are supported by the nature and the essence of economic processes.

In the Kyustendil region, the situation in this area was no different from the rest of the country. As we mentioned, in those years it was very difficult to talk about any special regional policies.

On April 1, 1947, the Parliament adopted a two-year economic plan for the restoration and development of the national economy. The task of this plan, with deadlines from April 1, 1947 to April 1, 1949, was to overcome the economic difficulties in the country in order to reach and surpass pre-war production in industry and agriculture, and to take a course towards large-scale industrialization of the country.

In 1947 and 1948, the ceramic factory in the village of Bagrentsi and the factory for dry distillation of wood „Gorhim” in the village of Rila were built in the Kyustendil region according to the policies of this plan, as well as cooperative houses and a road between the villages of Gorno and Dolno Uyno, the village Eremia got electricity.

Measures and policies were taken in the fuel industry sector of the region to increase the production of hard coal in the "Bobov Dol" mine. The two-year economic plan of the population of Bobov Dol set the task of building new streets in the village, expanding the water supply network, repairing some of the field roads and starting afforestation of the surrounding bare scree.

With the first five-year economic plan in the period 1949–1953, large-scale "industrialization" and "electrification" were to be carried out in Bulgaria. "It is planned that in about 5 years the ratio between agriculture and industry will change from 70:30 to 55:45.

The construction of heavy industry was given top priority in industrialization policies, and with it in the regions, as the production of coal and other energy sources and the production of steel and metals were rapidly expanding to meet the economic and military requirements of the state and the Soviet bloc. In addition, these industries had to be close to deposits of raw materials and enterprises, in order to minimize transport costs.

The first five-year plan did not envisage any particularly large-scale socialist construction in the two districts of the Kyustendil region. For these reasons, no significant structural changes occurred in the industry here until 1959. The enterprises remained small, with a low technical level of production. The inherited uneven territorial distribution of industry was not eliminated, and suitable conditions were not created for wider mechanization of production processes.

The local authorities established a “Local Industry and Crafts” service at the District People’s Council in June 1948, which would monitor and carry out inspections of the condition of local industrial enterprises and assess their suitability and meaningfulness for existence. It would also study and specify new production sites, as well as assist in the consolidation of craft workshops.

An important event in the industry of the two districts of the region was the establishment, according to the decree No. 1171 of the Council of Ministers on August 1, 1950, of the Industrial Complex in Kyustendil, and later in the town of Marek (Dupnitsa). Their purpose was to provide services and produce goods for public consumption.

Similar are the tasks in the plan for the second five-year plan (1953 - 1957). A serious upsurge in the development of agriculture, eliminating the backwardness in livestock breeding. In the sphere of industry - primarily the development of electrification and coal production, non-ferrous metallurgy and an increase in the production of goods for public consumption.

For the Kyustendil and Stanke Dimitrov districts in industry, policies are envisaged to strengthen electrification and coal production, and further increase the production of goods for public consumption. Coal mining in Bobov Dol increased and more intensive development of the Kyustendil coal deposit began.

Despite the major changes that had occurred in the industry of the Kyustendil region, such as the consolidation and closure of unprofitable enterprises, almost until 1959, agricultural production noticeably exceeded industrial production. The industrial appearance of the region was dominated primarily by the food industry, logging and woodworking. The coal mining industry, textile and other branches of the economy developed poorly.

Compared to 1955, in 1960 the number of workers in the industry of the region increased by 10,204 people. Kyustendil and Stanke Dimitrov (Dupnitsa) are among the cities where there is an “unemployed workforce” that is not registered in the labor reserve offices due to a lack of confidence that they will be able to provide them with suitable work.

Since the second half of the 1950s, it became clear that these industrialization policies were unsustainable, which has triggered a wave of reforms in socialist countries. These new regional policies are an instrument that aims to deal with the problems of inequality. We cannot speak of a radical transformation of socialist development policies, but of correction and supplementation.

After some criticism of the early model of industrial policies in Bulgaria, leading to concentrations in a few large cities, the location of new industrial activities begins to follow the principle of complete dispersion and scattering.

The replacement of the sectoral principle of economic management with a territorial one begins. One of the radical reforms in the administrative-territorial organization of the country is implemented. The new districts gain the status of administrative-economic units with greater autonomy in solving economic problems. The state and economic management of the territory of the district is assumed by the District People's Council (DPC). It will control the overall economic activity of its territory, develop economic plans, and assist in the negotiation and coordination of production and economic activities between individual enterprises.

Despite the declared changes, the DPC are actually still executors of central orders. To the extent that they have their own powers, which they do, this means a redistribution of resources between cities and villages within their jurisdiction. Since the beginning of the 1960s, we must say that the state and local authorities have begun a partial regional policy in the field of industry, construction, transport and trade. It began to follow the theory of "growth poles" which was popular at the time.

With the re-establishment of the Kyustendil district, including the former Kyustendil and Stanke Dimitrov (Dupnitsa) districts, it includes, in addition to the two cities, 15 municipalities, which are centers of consolidated TKZS (Labor cooperative farm) and one DZS (State agricultural farm). The district is characterized as a moderately developed industrial region, taking 18th place among the newly established 30 districts.

At the Politburo meeting of 14.01.1960, the list of planned new industrial facilities for the Kyustendil district included – A condenser workshop with 200 workers.

The "Condenser Factory" was established with the purpose of producing various types of capacitors: styroflex, paper, mica, luminescent, power and telephone. Part of the production was intended for various branches of domestic industry, and another - for export abroad. Vladimir Bonev, as the first secretary of the Central Committee of the Bulgarian Communist Party, tried to achieve certain things and concessions from the government but the decisions were always made by the central government and he complied with it. Stoyo Stanoev, who succeeded Bonev in his post, in a letter to Nacho Papazov also resented the neglect of the Kyustendil region in terms of its industrial development. Gradually, a concentration of industry was observed, primarily in the two cities of the region, as well as in the coal industry around Bobov Dol. The remaining vast mountainous and semi-mountainous territories, in which small and scattered settlements were located, were not effective under the socialist method of production, and their population began to migrate away.

The second subparagraph deals with Kumanovo. In the first two years after the war, factories and enterprises that had been destroyed and affected by the war were primarily rebuilt and renovated. Trade, transport, crafts, construction and industry were activated to the level of pre-war possibilities. In the summer of 1946, some state-owned enterprises and the Ministry

of Economy made and implemented their own production plans, as state planning was not yet legalized and therefore had no legal obligation.

After the adoption of the state-wide five-year plan, the successive adoption of republican five-year plans began. The People's Republic of Macedonia also adopted its own five-year plan, approved by the National Assembly on July 7, 1947. It began to be implemented in the same year 1947, after the number of workers and industrial production exceeded the pre-war level.

And here we can say that the emphasis of development policies is placed on heavy industry and the production of electric energy, especially on the metalworking industry, which has an advantage over the consumer goods industry and light industry, as well as reliance on internal sources of capital accumulation.

The period of the so-called revolutionary administrative-command statism, which lasted for Macedonia from the end of World War II until the emergence of workers' self-government in the early 1950s, did not bring significant changes to the situation in the Kumanovo region. During these nearly 7 years, no new industrial capacity was built in Kumanovo. The existing nationalized sites were used to create expanded workshops and cooperatives. The regional policies noted in the first five-year plan were primarily in the field of public works, construction and education. Of course, the largest enterprise remained the Tobacco Monopoly even after the war. During these years, the areas occupied by tobacco expanded and increased. The next branch of industry is the food industry, for which there are old traditions in Kumanovo. The region is known as a major producer of grain.

In the neighboring town of Kratovo and its surroundings, after the war and until the beginning of the 1950s, there were also no significant changes in its development and the creation of any industry. This region, together with the neighboring Krivopalanje region, is among the least developed in the People's Republic of Macedonia.

In Kriva Palanka, apart from a few primitive economic sites, most of which are in the nature of craft shops, as well as a few bakeries, cafes, mills and others, there is no mention of any industry. In 1947, the Kriva Palanka District People's Board adopted its own five-year plan for the development of the national economy in the period until 1951.

At the end of 1948, when the conflict with the USSR was growing, an economic blockade of Yugoslavia by it and other Eastern European countries began. As a result of the Soviet blockade, Yugoslavia did not receive 95% of the planned credits.

Western aid in 1950-52 in the form of large supplies of agricultural products, industrial equipment and assistance for the modernization and organization of the military industry made it possible to avoid a complete economic and military collapse and for Yugoslavia to adapt to the loss of trade with the Soviet bloc.

Thus, the period from 1947 to 1952 in the People's Republic of Macedonia and Kumanovo, due to the economic blockade, the drought years and the orientation towards the construction of basic industry and energy, allows us to conclude that it was unfavorable for the

development of economic activity. During this period, investment in this republic and, accordingly, the Kumanovo region was very small. Despite the fact that Yugoslavia was the only country in Southeastern Europe that from the very beginning paid attention to regional development in the form of special assistance and planning of industrial plants in its officially designated underdeveloped regions, we can say that during this period the Kumanovo region did not receive any serious assistance.

On January 3, 1951, the keys to the Tobacco Plant in Kumanovo were symbolically handed over to the workers. A workers' council was established for the first time in the Kumanovo district. Gradually, such councils were also established in other enterprises and trade organizations in the district.

In 1952, enterprises were given the right to develop their own plans, based on their own interests. Municipalities, districts and republics could also have their own independent plans. The central management took care of the general direction of the country's economic development, and also prepared a Social Plan for the entire federation. In addition to the 1950 law, which replaced the administrative method of management with self-management in economic enterprises, the new economic system was introduced with two other provisions, which adjusted the central management with measures for decentralization. The workers, at least on paper, became managers of the economic sites. But at the same time, many weaknesses and negative moments came to light due to the lack of trained people.

In the undeveloped parts of the People's Republic of Macedonia, which covered almost the entire eastern part of the republic, the Kumanovo region also declined. At that time, it was believed that industrialization would gradually solve all problems, so each people's board (committee) considered the construction of its own factories, without taking into account the economic effect of such an economic venture. In the period 1953 - 1956, the economy of Yugoslavia and, respectively, Macedonia began to show greater activity and there was an increase in regional investment policies. During this period, the active construction of industrial sites there began. Under the leadership of Saltir Putinski, the City People's Board and the People's Board of the Kumanovo District took measures and actions to build more industrial sites in the city and the surrounding area. The newly built steel and water pipe factory is listed as the new and largest industrial facility. It was expected to employ over 500 workers, or about 25% of the unemployed in Kumanovo. For 1953, it was planned to invest 325 million dinars in the construction of this factory. In 1957, planning for a longer period was resumed. The People's Republic of Macedonia adopted the following: "Social Plan for the Economic Development of the People's Republic of Macedonia for 1957-1961." The plan provides for the implementation of more accelerated development of the underdeveloped regions, and for the development of the Kumanovo and Ohrid districts, special additional measures are to be taken. The level of economic investments in the period 1957-1961 in the Ohrid district is expected to be worth 8 billion dinars, and in the Kumanovo district - 8.4 billion dinars. As can be seen in the Kumanovo district, this program was building a large number of new industrial sites and expanding and reconstructing the existing ones. On the one hand, we have a relative increase in the number of employed workers and contractors, but

here too the number of unemployed workers was starting to grow. All socio-political factors in the district are working to reduce the number of unemployed.

In the social development plan of the People's Republic of Macedonia for the period 1961-1965, in the introduction, item 6, it is mentioned that the development of the economy of the republic is supported by the federation, since the entire republic belongs to the underdeveloped regions of Yugoslavia. However, within the republic, a program for supporting its underdeveloped regions continues to be implemented. Among those considered as such, were the municipalities of Kriva Palanka - Kratovo. 8 billion dinars were to be invested in the implementation of the program for supporting underdeveloped regions and building new factories on the territory of all these municipalities.

But here too, the statistical data shows that industry is mainly concentrated in the city of Kumanovo, while Kratovo, Kriva Palanka and the other municipalities have a modest contribution. In 1962, the income of the municipality of Kumanovo from industry was estimated at 3,764 million dinars, which, compared to the municipality of Kratovo – 123 million dinars and Kriva Palanka – 93 million dinars, is a huge imbalance in the development of the region.

The Kumanovo region nevertheless benefited from this general upswing of the Yugoslav economy. In just a few years, over 17 billion dinars were invested in the development and modernization of the economy, and another 3 billion dinars were invested in raising the standard of living, while the income per capita increased and the gap with the most developed regions of Yugoslavia narrowed.

The fifth paragraph is dedicated to **“Electrification, transport and construction in both regions”**. Electrification and the development of the electricity generation and transmission network in the two regions were proceeding differently. While in the Kyustendil region enormous efforts are being made for development and connection, in the Kumanovo region many villages and areas, remain that did not receive electricity until very late, in the 70s, even in the 80s of the 20th century. Construction in both regions is developing rapidly, due to the need to build industrial sites, roads and dams, and also due to the huge need for new homes and apartments in the cities. New methods and techniques of work are being introduced, although at the beginning of the period construction retains its character of hard physical labor.

The sixth paragraph **“Development of trade in the regions. Steps and obstacles towards a consumer society”** reviews the development and improvement of this sphere. Immediately after the Second World War, trade in both regions was at a very low level, there were no goods and opportunities for providing services, the coupon system continued. Gradually, in both regions, the state took over the trade network and imposed restrictions on private trade, which nevertheless continued secretly. Towards the end of the period, trade was somewhat modernized, modern shops were built, consumption increased, but there were big differences between shops in cities to villages, especially in the mountains. Due to the introduction of many Western goods, the assortment, quantity and quality in Kumanovo during these years

was at a better level, but in Kyustendil the trade situation improved gradually throughout the early 1960s.

In both countries and regions, modernization and progress are understood as the development, above all, of industry and urbanization, the construction of new buildings, highways and dams. From modest industrial enterprises mainly in light industry in both regions, later the new communist authorities began processes of industrialization and the creation of many new capacities. During these years, new and unknown branches of industry were intensively built in the Kumanovo region, creating new jobs, while in the Kyustendil region, at first, the existing ones were consolidated and optimized. In the sphere of economy, the food, tobacco, textile, ceramic, timber and woodworking industries, as well as mining, developed in both regions. In both regions, the new authorities adopted five-year development plans, following the Soviet model of industrialization. After 1950, the new system of workers' self-government was introduced in the Kumanovo region. Of course, due to the low material and social level of development, it faced numerous difficulties. Under the leadership of Saltir Putinski, the Kumanovo district was industrialized, building a number of factories and enterprises in a decade that took over the surplus rural labor force from the villages of the region. Similar progress was also made in the Kyustendil region, where the main industrial centers were Kyustendil and Stanke Dimitrov, and to a lesser extent Bobov Dol. Here too, construction experienced significant growth, as well as electrification, transport and communications, which were at a higher level than in the neighboring region, but trade stagnated here. Industry in Bulgaria and, accordingly, in the Kyustendil region was much more centralized and suffered from the general focus during those years on the development of heavy industry. This often leads to inefficiency, lack of interest and innovation among workers and in production. There are frequent shortages and low availability of consumer goods, unlike in Yugoslavia and the Kumanovo region. The expectations that industrialization in itself will bring prosperity are not justified, nor that it will reduce contradictions in society.

II.4. Chapter Four. Transformations in the agrarian sphere of the two regions.

Along with industrialization, a very important area in the socialist transformation of society is the agrarian sphere. In Bulgaria and Yugoslavia, as we mentioned, over $\frac{3}{4}$ of the population after World War II was rural. This chapter examines how the Soviet model of collectivization was adapted and imposed in Bulgaria and Yugoslavia during these years. How this led to the forced creation of a dominant state sector in agriculture, with the simultaneous reduction or cessation of the development of the private sector first in the Yugoslav, and later in the Bulgarian countryside. This concept quickly showed its contradictions and ineffectiveness in Yugoslavia, where the state (public) sector, despite that is supported with all means and aids, showed inefficiency, while the cooperative and especially the private, although limited, demonstrated better results.

Paragraph one of this chapter is entitled "**Collectivization of land 1945-1953, specificity in the regional policies of the countries**", and it presents the policies of socialization of land in

the two neighboring regions and countries until 1953. In the first subparagraph, **"Establishment of the first collective farms in Kyustendil region."** the situation in the agriculture of Kyustendil region and the reforms immediately after the arrival of the new government are clarified. It has a surface with a predominantly mountainous and semi-mountainous character, and the field area is relatively small. The entire arable area is managed by about 15 to 17 thousand private farms. There is a hunger for land in the district, evident from the available terrain. These only 41% of the entire surface, which are cultivated, do not provide great opportunities for fodder production and from there for quality livestock breeding. The situation is similar in the Dupnitsa district, where there are 11340 private farms. Agriculture before the start of socialist restructuring was mainly small and fragmented.

In 1944, in the Kyustendil region there were 60 agricultural cooperatives, 3 water unions, etc. The role and importance of productive agricultural cooperatives is that, developing as a new economic form with the advantages of large-scale agriculture over small-scale, they create the opportunity to use modern technology and the achievements of agronomic science. The legal opposition declares itself for an agrarian-cooperative system based on labor-based private property. It saw the TKZS (Labor cooperative farm) as an "association of owners" and was against accepting poor and landless peasants into them (except in their capacity as hired workers). Proposed a higher rent for the land in the distribution of income. The idea of organizing cooperative farms on the principles of joint-stock companies was also raised.

As early as July 1945, the Kyustendil District Committee of the BRP /k/ decided to conduct "broad explanatory work" on the formation of TKZS in the region and determined in which villages the agitation should begin. Despite these efforts, in the first years of the Fatherland Front government, no TKZS were created in the Kyustendil district. In the Dupnish district, after September 9, 1944, an initiative was taken in a number of villages to create TKZS. The first TKZS "Marshal Zhukov" in the region was founded in the village of Malo Selo in 1945. In the Kyustendil region, the first agricultural cooperative for collective land cultivation was established in the village of Lozno under the name "Chervena Zvezda" (Red star) on 26.05.1948 by 28 members with 800 decares of land. By the end of 1948, 5 more labor cooperative agricultural farms were established in Kyustendil district. Generally speaking, the cooperatives formed were few in number, with a small area and primitive agricultural equipment. However, the majority of farmers had difficulty accepting the cooperative way of managing the land. Compared to other regions of the country, the construction of TKZS in Kyustendil and Stanke Dimitrov (Dupnitsa) districts proceeding very slowly. Probably, the inertia from the Fifth Congress was still strong and in January 1949 created two new cooperatives in the villages of Katrishte and name "Georgi Dimitrov" with 39 cooperators and in Tarnovlag, "The Three Comrades" - with 34. The former private farmers, strongly attached to land and livestock, had a hard time enduring the results of the weak organization, the new socialist attitude towards the means of production, and the unfair decisions. They sought a way out by writing complaints to higher authorities. In addition to their desire to leave the cooperatives, in their applications the cooperators declared their complaints about incorrect replacements, illegally distributed lands for personal use, and about some decisions and actions of the management of the cooperatives. An event that had an impact on accelerating

the progress of cooperation in the district was the Second National Conference of the cooperatives in April 1950, with its decisions and newly adopted statutes, and in 1950 9 new cooperative farms were built in the district. Instead of the planned 30 TKZS and 1 MTS (Machine-tractor station), 22 cooperative farms were established, and the MTS was not created. The fact that during the period 1952-1954 not a single TKZS was created in the region speaks eloquently that the first period cannot be called successful. The newly formed TKZS did not become an attractive example for the peasants. Poor farms with poor cooperators, poorly organized, with insignificant successes - this is the picture of TKZS in the Kyustendil region in the period 1948 - 1952.

The second subparagraph, **"Agrarian reform and intensified collectivization in the Kumanovo region (1945 - 1953)"** examines the traditional branches of agriculture and animal husbandry for this region in the new conditions after the war. The Kumanovo valley has been known for the production of grain crops, and the Slavishko Pole (field) is also suitable for this, while the hilly and mountainous areas of Kratovo and Kriva Palanka provide favorable conditions for the development of animal husbandry. It is not without significance that the largest animal market in the European territories of the Ottoman Empire was held near Kumanovo at the end of the 19th and beginning of the 20th centuries. The leading role and initiative in the socio-economic development of Yugoslavia and the People's Republic of Macedonia after 1945, and thus in agrarian policy, was played by the Communist Party of Yugoslavia and the Communist Party of Macedonia. The issue of the socialist reorganization of the village is one of the central ones, because the peasantry was a major participant in the national liberation movement during the Second World War. At that time, there were a large number of small and medium-sized farms in Macedonia. The agrarian issue was further complicated by Serbian colonization in the period between the two world wars. Under the pretext of giving land to poor peasants from Serbia, Dalmatia and other regions of the kingdom, Serbian colonists settled in Macedonia and Kumanovo after 1919. They were expelled during the Bulgarian rule, and the lands liberated by them were distributed to the landless and low-income peasants. At the end of 1944, the People's Republic of Macedonia proclaimed the Serbian colonists in Macedonia as reactionary elements and instruments of Greater Serbian chauvinism and rejected their return. In the summer of 1945, the Law on Agrarian Reform and Colonization was adopted as the legal basis for changing the ownership structure in agriculture. The lands confiscated under this law, together with the lands taken from Yugoslav Germans and from the "enemies of the people", formed the land fund of the reform. The implementation of the agrarian reform was under the constant control and guidance of the organizations of the Communist Party, as the guiding force of the overall socio-economic development. And after it, the main sector in the Yugoslav and Macedonian villages was that of small private farmers, but their independence was limited by a number of economic and political measures aimed at their inclusion in the system of planned management of the economy. One of these measures was the forced purchase of agricultural production. The initial attitude of the peasant masses towards the purchase was not negative. The government was still perceived as its own, and its efforts were associated with overcoming the post-war devastation. Dissatisfaction was contained by the state of emergency

in the first years - 1945 and 1946 were poor harvest years. If it were not for the help of international organizations, there was a high probability of famine. In the period up to 1948, no policy of forced cooperation was implemented. In 1947, Edvard Kardel published theses on the development of cooperatives in the Yugoslav countryside, which reflected a more moderate concept of a gradual transition to collective farming, using and developing the strong cooperative tradition. Immediately after the war, cooperatives or fellowships began to be created in Macedonia, spontaneously by the peasants. They were organized on the initiative of the peasants themselves, of course supported by activists of the Communist Party of Yugoslavia. Soon after, with the all-Yugoslav "Law on Cooperatives" of 18.07.1946 Rural work cooperatives (SRZs) began to be established, or as they were known there as "collectives". By the end of 1946, 32 cooperatives were registered in Kumanovo and the surrounding area, of which 2 were consumer cooperatives in the city and 4 were craft-production cooperatives, while the rest were in the district and were rural universal cooperatives. The Second Plenum of the CPY, held on January 28-30, 1949, adopted historic decisions for the development and socialist transformation and modernization of the village in Yugoslavia. A little later, on April 25, 1949, the Second Plenum of the Central Committee of the Communist Party of the Socialist Republic of Yugoslavia was held, which gave the same guidelines for work in the village as the plenum of the CPY. The statements and accusations of the Cominform about the prevalence of kulaks (rich peasants) in the Yugoslav village made the leadership of the CPY want to refute these findings at the expense of a firmer policy in the village. After the plenum, a sharp increase in the number of members in the existing cooperatives and the creation of new ones. In 1949, SRZs were organized in 57 villages of the Kumanovo district and operated forcibly until mid-1953. In Kriva Palanka, SRZs were not created, only in the mountain villages of German, Ogut and Luke. We must also say that when forming SRZs in villages with an Albanian and Muslim population, the agitators met with strong resistance. In Kumanovo, SRZs were not created in villages with a predominantly Albanian population. Therefore, the party leaders tried to create such ones first in villages with an Orthodox population. If in other areas of the economy, the period from the end of the 1940s and the beginning of the 1950s of the 20th century was marked by the search for new forms of management, then for agriculture and the peasants, these years were the most difficult. In 1950, riots were noted in many parts of Yugoslavia. The rebels directed their anger at the local leaders or those who forced them to collectivize. In 1951, the working day in the cooperatives was also liquidated, and payment for the working day was introduced exclusively in money. Most SRZ in the Kumanovo region worked forcibly and with great difficulty until mid-1953, with the majority of them being disbanded on 09.06.1953. Thus, the Yugoslav leadership in 1952-1953 came to the conclusion that it was necessary to abandon the use of forceful administrative measures and move on to encouraging the free association of agricultural producers. In addition to the adverse political and economic consequences of collectivization, the fact that the country was developing under the conditions of a blockade by the Eastern Bloc, led by the USSR, and limited support from the West also had an impact. The general situation was also complicated by two catastrophic droughts. The administrative system of agricultural regulation in Yugoslavia ended on 26.05.1953 with the adoption of the "Law on the Agricultural Land Fund of the National Property and the Allocation of Land to

Agricultural Organizations". It was the last state act of a radical change in property relations in the field of agriculture, and its implementation is known in Yugoslavia as the Second Agrarian Reform.

Paragraph two **"Reforms in the Policies of the Agrarian Sector in the Regions in 1953 - 1963"** deals with further reforms and innovations in the agriculture of Kyustendil and Kumanovo. **"Completion of the cooperation of agriculture in the Kyustendil region. Consolidation of the Agricultural and Livestock Farms (1954-1963)"** again takes a look at Bulgaria and the Kyustendil region. In the sphere of agriculture of Bulgaria and the Kyustendil region, new changes occurred after the death of Stalin – the spring of 1953. The actions to redirect to the new line, which began with the USSR, turned out to be a long, difficult and contradictory process for the rulers here. In the Second Five-Year Plan (1953-1957), agriculture was formulated as the main priority – ensuring accelerated progress in livestock breeding. In the expanded, official version of the five-year plan, it was stated that a significant part of the capital investments planned for agriculture would go to livestock breeding. During the period 1953-1955, some improvements also occurred in the Agricultural and Livestock Farms – growth of the material base, continuous, albeit weak improvement in livestock breeding, and a slight increase in the income of farmers. cooperators, including those from personal farms. In the spring of 1955, the MTS was built in Kyustendil. One of the most dramatic events in the recent history of the Kyustendil region occurred with the imposition of mass collectivization in 1956-1958, which met with resistance or unwillingness to participate by the peasants. The district committees of the Bulgarian Communist Party, both in Kyustendil and in Stanke Dimitrov, took up the order for mass collectivization imposed from above without obstruction. The first secretaries of the district committees personally of the party Atanas Gerginov in Kyustendil and Nikola Kosturski in Stanke Dimitrov took up the "difficult villages". Since the autumn of 1955, a number of preparations and measures have been undertaken, starting with the plain regions. Regional meetings, courses with the chairmen of the TKZS and accountants have been organized. In the Kyustendil district, 49 new farms were created in the spring of 1956 and some of the existing ones were massified. In the period from mid-January to March alone, 46 TKZS were created and 25 were massified. In the Stanke Dimitrov district, 38 new farms were created. Since September, the process has been resumed, 14 villages have been identified for cooperation. Due to the great resistance of the peasants and the bewilderment of the rulers around the uprising in Hungary (October 23 - November 4, 1956), only 4 farms were established. The creation of so many new farms at once is an extremely difficult process. And here it does not pass without the violence typical for the whole country against the peasants. Here we can give an example of the events in the village of Slokoshtitsa. There are similar cases throughout the district. A serious situation is created in the village of Zhabokrat. There, the deputy chairman of the TKZS Georgi Goshev from the BZNS, and also Simbayeva - the sister of a partisan, organize the looting of livestock and equipment. Both were convicted later. In the village of Radlovtsi, although the entire village signed declarations, there were still 7-8 farmers who did not want to join and, crying, wondered where to seek justice. At a meeting in the square in the village of Shishkovtsi, the secretary of the district committee of the Bulgarian Communist

Party, Atanas Gerginov, was surrounded and insulted by angry villagers. They chanted for the TKZS to be dissolved and for the taken property, equipment and livestock to be returned to them, but they were dispersed by the police. Similar events occurred in the villages of Shipochano, Prekolnitsa and Garlyano. In the village of Rusovo, the declarations for registration in the TKZS were stolen. Because of these cases, a large percentage of the sheep and goats were not collected. The management boards of many farms postponed the collection of this livestock under various pretexts.

Due to the unrest in the district, a government commission of the highest rank arrived: Rayko Damyanov - Chairman of the Presidium of the National Assembly, Anton Yugov - Prime Minister of the People's Republic of Bulgaria, etc. They met with the villagers from the villages of Perivol, Stensko and Razhdavica, talked with them and tried to convince them of the need for cooperation.

In the Stanke Dimitrov district, the scale of violence during the massification was far smaller than in the neighboring Kyustendil. But as the process developed, the resistance of the farmers grew. The Bureau of the Central Executive Committee of the Bulgarian Communist Party expelled 100 communists from the party because refusal to enter the farms, and some - for agitation against the TKZS. Subsequently, 43 of those expelled were returned to the party because they had joined the TKZS.

In 1957, numerous unifications of TKZS took place in the Kyustendil district, in most cases of 2-3 TKZS in the areas of the former village municipal people's councils. The issue was also discussed at a plenum of the District Committee of the party for the consolidation of farms. The plenum decided that out of 90 TKZS in the district, 30 would be created, and if possible, some of the neighboring farms in the mountainous regions would join the TKZS from the field areas. During these years, the income distribution system also changed, and in 1962, the "voluntary" land rent and the in-kind remuneration of the cooperators were abolished. In this way, a de facto nationalization of the land, livestock and agricultural equipment of the peasant cooperators was carried out without a law, in violation of constitutional norms.

The second subparagraph, **"Development of the agrarian sphere in the Kumanovo region 1953-1963 and the application of the new socialist policies in it."** sheds light on the agrarian policies in Kumanovo and Yugoslavia during this period. Here, two private sectors in agriculture are differentiated during this period. The first is the sector of private agricultural households. The other is the sector of small private farms engaged in non-agricultural activities. The government of Yugoslavia also adopted measures to limit private ownership of land. Part of them is the adopted "Law on the Agricultural Land Fund of the National Property and on the Provision of Land to Agricultural Organizations." It limited the land ownership of farmers to 10 ha. In individual cases, ownership of 15 ha was allowed, when several related families created a family cooperative.

After 1953, 3 types of cooperatives remained in existence in the Yugoslavia: 1. general agricultural cooperatives; 2. specialized cooperatives; 3. rural labor cooperatives. General agricultural cooperatives performed numerous works in private farms (from plowing to

threshing grain, on a contractual basis, both on credit and for cash payment). These cooperatives supplied individual farmers with high-quality seeds, animals of good breeds, fruit planting material, etc. and also rented land from the peasants for a certain period. They also acted as buyers of agricultural products, engaged in processing the products and supplied the villages with goods for wide consumption. The method of production was socialized without turning private land into public ownership. After the abolition of the SRZ in Kumanovo, a Regional Cooperative Union was established, with the task of assisting in the development and progress of agriculture and animal husbandry. As we noted earlier, general agricultural cooperatives and livestock farms were established in a large number of villages in the Kumanovo region. The social economic plan of the Yugoslavia for the period 1957-1961 began to be prepared as early as November 1956. Particular attention was paid to agriculture. The establishment of the state-cooperative sector was confirmed and ways for its expansion were indicated. An important role was given to cooperation between cooperatives and peasants in it. The movement of agricultural production in the following years was in constant growth. In 1957, there was an increase in production by 16% compared to 1956. Plant growing had the largest share in the structure and was the basis of agriculture in the Kumanovo region. Its share occupied 70% in 1956, 71.8% in 1957 and is expected to decrease to 68.6% in 1958. Livestock breeding in the agricultural structure of the Kumanovo region participates with 17.7% and represents the second most important sphere.

In these conditions and in order to block the private sector, a major role in the socialist transformation of the village and the development of agriculture, the leadership of the League of Yugoslav communists began to give the large socialist farms tolerated by the state, which should develop under the system of workers' self-government, in exactly the same way as industrial enterprises. It was also established here in 1960 under the name Agricultural Combine „Kumanovo“ (ZIK) with headquarters in the city of Kumanovo. Later, the agricultural combine „Kumanovo“ became one of the largest producers and suppliers of the city, and the People's Republic of Macedonia, with meat, wine, milk and dairy products, fruit, juices and other food products. It also opened 22 shops and catering establishments in Kumanovo. In addition, significant efforts were made to increase exports. From the very beginning of its activities, it exported wine, vegetables and meat to Europe.

During the period 1957-1963 The state provided the strongest and most intensive support to the state-cooperative sector in the village, for the entire time while socialism was being built in Yugoslavia.

Collectivization in both regions developed in the years after World War II, with agrarian overpopulation in both places and the land being fragmented into small plots. An agrarian reform was carried out in the Kumanovo region and part of the land was distributed to the poorest peasants. In both countries, the first cooperatives were built with difficulty, slowly and with the initial attraction of the poorest peasants, with the help of the state. Support was expressed not only in expanding financing and encouraging the purchase of land, but also in the adoption of special laws for it. In Yugoslavia and the Kumanovo region, forced collectivization was undertaken from the beginning of 1949. One of the specifics in

implementing the collectivization of the Macedonian village was the different attitude of the authorities towards the Macedonian peasantry and the peasants from the Muslim minority. The collectivization of land in Bulgaria and Yugoslavia led to a deep disruption of the situation in the agricultural sector and the villages during these years. It is necessary to conclude that by 1953, development in both regions was generally parallel and collectivization failed, and for similar reasons. But the Yugoslav leaders abandoned the Soviet model in general, and with it collectivization, while the Bulgarian authorities in the following years intensified it. In Yugoslavia, private farmers were included in the common agricultural cooperatives, and a small part of the land remained in the state. Restrictions were imposed on the size of the land, the number of workers and taxes of private farmers. At that time, the suspended collectivization process was resumed in the Kyustendil region, and in 1955-1958, almost all the land was socialized after strong resistance from the peasants and included in the TKZS, which caused a mass outflow from the village to the city. Later, in the late 1950s, these farms were united into larger organizations, which was an innovation in the socialist countries of Eastern Europe. In Yugoslavia, too, they moved towards large state-controlled agro-industrial complexes in the socialist sector of the economy in which the introduction of workers' self-government was experimented. In the late 1950s and early 1960s, agriculture there was relatively successful.

II.5. Chapter Five. Educational policies and social changes in the Kyustendil and Kumanovo regions after World War II.

Education and culture were very important spheres in the policies of the communist parties for modernization in Bulgaria and Yugoslavia after World War II. It was through educational work that the indoctrination of young people according to the views and ideas of the ruling party was carried out. Culture is a powerful means of achieving the party's ideological goals and significant social tasks, a mechanism for uniting and leading the masses everywhere and at all levels.

The basic principles of the socialist health care system, as is known, are reduced to: state character and unity in leadership and management; planned development of health care; organic connection of science and practice; preventive focus of health care activities; “free” and “universal accessibility” of qualified medical care.

The first paragraph, **"Expansion of education in the regions and eradication of illiteracy"**. It is divided into 2 subparagraphs, one of which is for Kyustendil and the other for Kumanovo. With regard to educational policies, the actions of the new authorities at the regional level regarding the establishment and functioning of schools and the literacy of the population are examined. The first subparagraph shows the better state of education in the Kyustendil region, where there are 3 kindergartens, one primary school, three junior high schools, two high schools (male and female), a secondary agricultural school, a practical school for woodworking and a craft school with a total of 4,300 students. In the neighboring town of Dupnitsa there are also male and female high schools, a vocational school for tobacco

production and technology of tobacco products, a craft and industrial school, as well as the institute for junior high school teachers in all specialties, opened in 1935. Emphasis in the program of The Fatherland Front after the seizure of power is the eradication of the "fascist ideology" from the entire spiritual life in all its forms of existence. This was used by the district committees of the Fatherland Front in October and November 1944 to purge the state apparatus and schools of inconvenient or opposition-minded people, declared "fascist" elements. After 1948, with the openly declared socialist orientation of the country, many elements of the Soviet model began to be applied in education. A campaign was launched to educate the adult population. A large part of the leaders and activists of the Bulgarian Communist Party attended party schools or training in the USSR. School work and education were Sovietized to a large extent at the expense of the established educational tradition.

We can say that the presence of ideology in education was very strong during the period 1954-1956. Ideological education in Soviet schools was almost completely adopted in Bulgarian schools, supported by the system and the basic principles and methods of Soviet pedagogy. Among the successes that are highlighted are the coverage of 99% of children eligible for education, the work on literacy of the population, as a result of which illiteracy in the country was almost eliminated, as well as the expansion of the school network in the country. An important role in the following years for the establishment of vocational-technical and secondary special schools was played by the "Law for a closer connection of the school with life and for the further development of public education in the People's Republic of Bulgaria" of 1959. These educational institutions began to prepare personnel with higher professional qualifications. Three winter practical schools were also opened in the villages of Saparevo, Kocherinovo and Dragovishtitsa, a building construction school in the village of Lozno, a practical agricultural school in tobacco production and tobacco technology in the village of Kocherinovo, a machine-tractor school in the village of Samoranovo, etc. The subsection on Kumanovo discusses the territory of the Kumanovo region, where several nationalities live and teaching needs to be carried out in several languages. In the first few years after the Second World War, the main concern was aimed at covering a larger part of the population in the primary 4-year education, in order to reduce the number of new illiterate people. A Pioneer Board (Committee) was created in Kumanovo after the liberation. In January 1945, youth and pioneer detachments were also established in the villages of the Albanian population, thus establishing themselves as the only children's organization. An important problem in the field of education was the huge number of illiterate adult population. The 5-year plan aimed to educate every illiterate person over the age of 14 by organizing courses and using books widely, by creating a wide network of libraries and community centers. It must be said that during these years the Serbo-Croatian language began to function as the lingua franca of Yugoslavia. It was used in the Yugoslav army, by employees of the federal administration in communications with all republican governments. All students in primary schools in the People's Republic of Slovenia and the People's Republic of Macedonia were obliged to study Serbo-Croatian, and no correlation was required with respect to the study of Slovenian and Macedonian in the Serbo-Croatian-speaking areas. After 1948 and the break in relations with the USSR relied on local patriotism and forces with an emphasis on the

correctness of the CPY line and exposing the "slander" of other communist parties against Yugoslavia. After the conflict between Stalin and Tito in Yugoslavia and the People's Republic of Macedonia, many things changed in education. The old curricula were canceled and new ones were introduced. The study of Russian was replaced by the study of English. A number of Western authors entered the school curricula, and education was democratized and liberalized. Despite the measures taken to increase the literacy among the population in the People's Republic of Macedonia in the 1953 census, of the adult population over 18: 616,000 were literate, and about 323,000 were illiterate; which is nearly 34% - still a high percentage. In 1958, profound reforms were carried out in education in Macedonia. For these reasons, the People's Board of the Kumanovo District, with decision N 9527/1 of 27.12.1958, established the Educational and Pedagogical Service as a separate administrative institution. Later, in 1959, new laws on education were adopted in the People's Republic of Macedonia. These legal initiatives established the main characteristics of schools and training, which remained unchanged until the end of the 1980s. According to them, primary school lasts 8 years and is mandatory for all children from 7 to 15 years of age. It represents the mandatory minimum of school education and upbringing in the People's Republic of Macedonia and the Federal Republic of Yugoslavia.

In the second paragraph, **"Ideology and Culture."** Again, in 2 subparagraphs, the policies and changes in this sphere in both regions are shown. It underwent a major change after the war. While in the Kumanovo region a new national culture was imposed, with a new identity relying on local traditions, in the Kyustendil region, especially after 1948, the dominant ideology of Marxism-Leninism with the obligatory cultural model of socialist realism in the USSR was imposed. Leading motives in culture and creativity on both sides of the border were the glorification of the partisan movement, as well as the construction of the new socialist society. In both regions, existing and new cultural institutions were strengthened and created, such as libraries, cinemas, theaters, ensembles, workers' and people's universities, circles and other groups. It was also focused on bringing culture closer to the people through the participation of ordinary people in amateur art in Bulgaria and the so-called "artistic amateurism" in Macedonia, and its adaptation to it. However, we must say that in Kumanovo by the end of the 1950s, cultural expenditures were much lower than necessary, with the main funds there being directed towards industrialization, defense and communal activities. The number of books and reading in Kumanovo and the region significantly lagged behind those in Kyustendil, but in Kumanovo cinema and music developed in conditions of significantly greater freedom. In both regions, from the mid-1950s, liberalization began in the cultural sphere, which of course was much better expressed in Kumanovo and Yugoslavia. However, later there, too, the state imposed some frameworks on this sphere, which were noticeably lighter than those in the Kyustendil region. Thus, we can say that with their policies, the ruling parties in both countries and regions aimed to manage the processes and use the influence and opportunities for influencing this area, by bringing closer and making the controlled manifestations of culture and art widely accessible to ordinary workers and peasants. Certainly after 1960 the degree of control and interference in the development of culture in Yugoslavia and the Kumanovo region was significantly less than in Bulgaria.

People in the cultural sphere in Yugoslavia enjoyed greater creative freedom and access to information about the current state of art and participated in important international events.

The last paragraph of this chapter is **“Health Policies”**. Here, too, in 2 parts, their development in both countries and at the local level is shown. After the Second World War, the health network and assistance in both regions is still not well developed. Health care is limited mainly to the wealthier urban strata, despite efforts to create a health network in villages and urban neighborhoods. Villages rely in most cases on traditional medicine or a limited number of medical personnel. There are both state hospitals and private practices. Until 1948, in one form or another, the Bismarck insurance model and the fund separated by the state operated in the Kyustendil region. The socialist regimes took action to ensure mass access to basic health services. After 1948, the new government nationalized private X-ray and dental offices, as well as private pharmacies. After 1950, the Soviet model of health care or the so-called “Semashko” model was introduced in the region, as well as in Bulgaria. In the neighboring Kumanovo region, we can say that healthcare is at an even lower level, with many infectious diseases spreading – tuberculosis, malaria, dysentery, etc., and the population is reproached for not trusting modern medicine. Gradually, during the 1950s, new buildings for health centers and outpatient clinics were built in large villages. In both places, measures were taken for prevention and hygiene in cities and villages. In 1951, free medical care was introduced in Bulgaria, as well as the other principles of the Soviet system with state financing, hierarchical and district structure. In the socialist state, the management (administration) of healthcare is carried out by the bureaucracy. Healthcare financing in Bulgaria during socialism is carried out specifically by the tax system, without allowing private medical practice (with certain minimal exceptions). In Yugoslavia, the system is different, with its financing being through taxes from the population and those paid by the enterprises in the district. A common difficulty in both places is the lack or few specialists and qualified personnel in healthcare. Another problem is the attitude and attention to patients of the low and medium medical staff, as well as the unofficial payment of funds for additional health services received.

II.6. Conclusion

After World War II, a gradual modification of societies along the Soviet model began in the countries of Eastern Europe.

In Bulgaria and Yugoslavia, the ideas of socialism entered at the end of the 19th and beginning of the 20th centuries. For a long time, their political influence was relatively weak due to the predominantly rural nature of the population of the countries and the conditions of illegal activity.

After 1948, Yugoslav theorists denounced the Soviet model as state capitalism, in which a bureaucratic caste exploited the working class. They emphasized a model that underlines the Marxist goal of the "withering away of the state" and the creation of a society as a "free association of producers", which also includes political decentralization within the framework of the one-party system.

Both Bulgaria and Yugoslavia inherited from their period of capitalist development significant regional inequalities in the distribution of industry and productive forces, in infrastructure, as well as in their standard of living. Both countries have several large cities or industrial centers, which are at a higher level than the remaining underdeveloped agricultural areas with poor infrastructure.

The first regional political goals and policies were undertaken during the period of intensive extensive development of socialism. These goals are primarily and mainly aimed at reducing the main regional disparities. Industrialization is considered the main instrument for this realization. Only from the beginning of the 1960s can we talk about a reorganization of state policies for management of the regions in Bulgaria. Regional management began to be carried out to a limited extent by the district authorities and their sectoral management councils. But in reality no change occurred at the local level.

In the post-war development of Yugoslavia, its parts – republics and autonomous provinces – also entered with great economic and social differences, with the requirement for uniformity in development being stated as one of the main goals and policies. Despite the efforts and policies made, and despite the constant commitment to a more harmonious regional development of the underdeveloped regions, the great contrasts between the republics and provinces remained its constant qualities during the period under consideration. Even according to many opinions, throughout the entire period of socialism, instead of reducing the differences, they increased.

Examining the administrative development of the two regions, we see the great differences in their previous evolution. The Kyustendil region has long been separated with its two districts and was part of Sofia region. The Kumanovo region includes different territories in the past. Its post-war development is very different from that of the neighboring region.

Political life in the two regions after World War II developed along different paths. In Yugoslavia and the Kumanovo region, new authorities were created during the Second World War or the so-called "people's liberation struggle". The system of people's liberation committees emerged and functioned. In Bulgaria and the Kyustendil region, the new authorities came after a coup and with prolonged repressions against the representatives of the old system. In the country, until the conclusion of a peace treaty, the SKK (Allied control commission) operated with a number of restrictions. In the Kyustendil region, there were strong sentiments against the new authorities, reinforced by the close economic ties and the export of agricultural produce to Germany in the previous period, as well as by the mountainous conditions of the region, which made it difficult for the new authorities.

Socialist modernization for both cities occurred after World War II. Kumanovo received a boost in its development in the early 1950s with the policies of decentralization and industrialization.

In Kyustendil, growth occurred with the administrative-territorial reform in 1959, and its declaration as a district center, when the state increased investments in the city. The problems

with industrialization, the accommodation of migrants, unemployment during these years, as well as water supply and public works are similar for both cities.

In both countries and regions, modernization and progress are understood and associated primarily as the development of industry and urbanization, the construction of new enterprises, buildings, roads, infrastructure and dams. This first wave of post-war industrialization greatly exacerbated the differences between industrial and rural areas.

Although the new constitutions of both countries formally guarantee the right to private property, the communist authorities tolerate private entrepreneurship as long as they need it.

In general, we can say that nationalization in the Kumanovo region is carried out more easily, while in the Kyustendil region it does not proceed so smoothly. Since the region is economically more developed, there are quite a few opposition sentiments, and strong resistance groups are also active. The former owners are not compensated fairly, but are in fact robbed, and the nationalization carried out in this way borders on confiscation.

In the sphere of the economy, light industry prevails in both regions after the war, the food, tobacco, textile, ceramic, timber and woodworking industries are developing, as well as mining and extracting - extraction of coal and ores. In both places, local authorities begin to implement the adopted state five-year development plans, following the Soviet model of industrialization.

The important food, woodworking and textile industries, as well as those related to the development of agriculture, cross-border connections and exports to the Kyustendil region were neglected for most of the 1950s. In it, after the VI Congress of the Bulgarian Communist Party and according to the second five-year plan, industrial development policies were directed at the extractive coal industry (Bobovdol), tobacco production and measures to improve conditions in enterprises. In Yugoslavia, the First Five-Year Plan (1947-1951) also paid some attention to regional development and policies in the form of special assistance and planning of new enterprises in its officially designated underdeveloped regions, including the People's Republic of Macedonia. The situation in Kumanovo until Stalin's death did not allow for any strong industrial development. After 1951, the new system of workers' self-government was introduced there. Due to the low material and social level of development, it faced numerous difficulties. But decentralization, the relaxation of planning estimates, partial market principles and the granting of more rights to local authorities provide more opportunities for development. Since the mid-1950s, a policy of intensive creation of industrial sites has been implemented in all Macedonian regions. In the public plans of the People's Republic of Macedonia from 1954 onwards, and especially the plan for 1957-1961, huge funds are allocated for the economic development of the underdeveloped districts of Kumanovo and Ohrid. Local municipalities and districts begin to allow the establishment of a given enterprise within their administrative borders. As such, political factors, not market ones, often determine the exact location, as Branko Horvath points out.

If we compare with Bulgaria and the Kyustendil region, we see the other centralized model of development. Vladimir Bonev, as the first secretary of the Central Committee of the Bulgarian Communist Party in the Kyustendil District, tried to create new enterprises and factories in the region, to adjust the state plan, or to receive concessions, but always complied with the decisions of the central government, and the cases in which the Kyustendil District People's Council did not implement them were extremely rare. All policies for investments, capital investments and the location of industrial facilities in the Kyustendil region were made in Sofia. In the 1960s, new enterprises were also created in the Kyustendil region, mainly in Kyustendil and Stanke Dimitrov, such as the Galenova Factory - a representative of the pharmaceutical industry, or the later established Capacitor Plant, Shoe Plant, Trench and Form Plant and Vibroconcrete. They were conceived as modern production facilities and centers of growth and innovation, which would contribute to the progress of the region. All these policies led to a deepening of the regional differences between the regional or industrial center and the territory gravitating towards it. The problem of “center – periphery”, “administrative center” – “other settlements”, “city – village”, “city center – suburbs”, etc. appears. Thus, we can say that these regional policies in both places exacerbate and deepen the differences within the regions. Usually, cities with industry are identified with a dynamic economic, social and cultural life, while the periphery (border and mountainous regions in this case) are characterized by features such as intensive migration leading to a decrease in demographic potential and lagging behind in economic, social and cultural life. Electrification and development of the electricity generation and transmission network in the two regions are proceeding differently. While in the Kyustendil region enormous efforts are being made for development and connection, in the Kumanovo region many villages and areas received electricity much later. Construction in both regions is developing rapidly, due to the need to build industrial sites, roads and dams, and also due to the huge need for new homes and housing in the cities. New methods and techniques of work are introduced, although at the beginning of the period construction retains its character of hard physical labor. Transport and the road network in the two regions also differ. The Kyustendil region has much better roads, inherited from the previous period. In Kumanovo region, especially the mountainous and border areas, this area was neglected for political reasons, the roads were in poor condition and no new ones were built for a long time. The Kumanovo region also built part of the Kumanovo-Beljakovce railway line to the border with Bulgaria, as well as part of the highway. Building it to the border with Bulgaria and connecting it was the main transport problem of the two regions. Immediately after World War II, trade in both regions was at a very low level. Towards the end of the period, trade was somewhat modernized, modern shops were built, consumption increased, but there were big differences from shops in cities to villages, especially in the mountains. During the socialist period, both regions in Bulgaria and Yugoslavia had agricultural sectors in which the state imposed planning and control. However, there were differences in their policies and results. The new authorities carried out agrarian reforms by limiting the land used and satisfying the poor peasants with land. In addition to being small due to the mountainous nature of the relief, it was also highly fragmented, which made mechanized cultivation difficult. The collectivization of land in Bulgaria and Yugoslavia led to a deep disruption of the situation in the agrarian sector and

villages during these years. Ultimately, in Yugoslavia, a decision was made to create other forms of cooperation in the agrarian sphere. Private farmers were included in the general agricultural cooperatives, and a small part of the land remained in the state. Restrictions were imposed on the size of the land, the number of workers, and high taxes were imposed on private farmers. In the 1950s, a survey and zoning was carried out in the Kyustendil region in terms of fruit growing. The most suitable areas with the best economic qualities were determined. The collectivization processes were resumed, and in 1955 - 1958 almost all the land was socialized with much violence and pressure, and after strong resistance from the peasants it was included in the TKZS, which caused a mass exodus from the village to the city. Later, in the late 1950s, these farms were united in larger organizations, which was an innovation in the socialist countries of Eastern Europe.

The main crops in the Kumanovo region were tobacco and cereals, and the development of fruit growing and technical crops, as well as livestock breeding, began.

In the Kyustendil region, tobacco production was also a major industry, but fruit growing received strong development. Fruit growing exhibitions were organized, and the region received the name: "The Orchard of Bulgaria". Animal breeding was less developed, with Todor Zhivkov personally giving guidelines for the development of sheep breeding.

In summary, after all the experiments, the agricultural sector of Kumanovo region has a more decentralized and cooperative model, emphasizing small-scale agriculture, which was later supplemented with an agro-industrial complex with introduced worker self-management. Bulgaria and Kyustendil region have a more centralized approach and state-controlled agricultural holdings.

Immediately after the end of the war, both regions of Bulgaria and Yugoslavia faced many problems in education. In the Kyustendil region, despite the good traditions of the previous years, it underwent a reorganization and "democratization" of education, which included the dismissal and cleansing of schools of teachers with different views. In the Kumanovo region, the situation in the field of education was very bad with a huge number of illiterate people and those who could not write, being one of the last places in Yugoslavia. There, policies began to impose the newly created Macedonian language, which was introduced in all schools from 1945. Of course, schools in Albanian, Serbian and Turkish languages were also opened. However, in the early 1960s in the Kyustendil region, we can say that the goals of covering all students and eliminating illiteracy, as well as the creation of numerous educational institutions to prepare qualified personnel for the economy, were achieved. In Kumanovo, the school network continued to expand and increase, some problems with school staff were resolved, but there were still many illiterate and low-skilled people, the situation being worse in the mountainous regions.

The field of culture underwent a major change after the war. Leading motives in culture and creativity on both sides of the border were the glorification of the partisan movement, as well as the construction of the new socialist society. After 1960, the degree of control and

interference in the development of culture in Yugoslavia and Kumanovo was significantly lower than in Bulgaria.

After World War II, the health network and assistance in both regions was still not well developed. Health care was limited to the wealthy urban strata. Villages relied in most cases on traditional medicine or a limited number of medical personnel. Gradually, during the 1950s, new buildings for health posts and outpatient clinics were built in large villages. In both regions, measures for prevention and hygiene were taken in cities and villages.

The basis of the regional problems inherited from central planning and administration in both socialist countries and regions are the scale, methods, forms and movement of industrialization. In this way, unfavorable internal disproportions are created between the center and the periphery; cities and rural, mountainous and border regions, which are not affected by this development. We find this both in industry and in the agricultural sphere, transport, trade, education, culture and healthcare. The imbalances and differences remain despite the declared policies (in Yugoslavia and attempts at such in Bulgaria) for balanced development

Reference for scientific contributions:

1. The Yugoslav self-government model is examined, as well as the Soviet social model in Bulgaria, highlighting their characteristics. The strategies of regional policies in Yugoslavia and the corresponding ones in the state plans of Bulgaria during the period under consideration are indicated.
2. A detailed, document-based comparison of the development of the processes of nationalization and industrialization, as well as the development of industry, construction, transport and consumption in the neighboring regions of Kyustendil and Kumanovo has been made.
3. For the first time, the common features and differences in the process of collectivization and the development of the agrarian sector in the regions of Kyustendil and Kumanovo have been outlined.
4. The policies towards education in the two neighboring regions have been developed and their results have been indicated. While literacy and coverage of almost all students have been achieved in the Kyustendil region, in the Kumanovo region the problems with illiterates remained until the end of the period under review.
5. Numerous unused Bulgarian and foreign sources and materials from the archives of Bulgaria and North Macedonia have been put into scientific circulation.